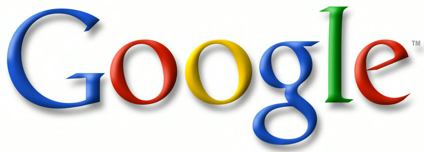

Google

BEKNOPTE HANDLEIDING

BIJ DE BEOEFENING

VAN DE

BALINEESCHE TAAL

TEN DIENSTE VAN

ZENDELINGEN EN AMBTENAREN,

DOOR

R. VAN ECK,

Zendeling op Bali.

Tweede Druk.

UTRECHT,

KEMINK & ZOON.

1876.

VOORREDE.

Slechts een enkel woord om de uitgave van deze „Beknopte Handleiding" bij den lezer in te leiden en — te rechtvaardigen. Daar ik bij ondervinding weet, met wat moeielijkheden nietlinguisten te kampen hebben, waar zij zich genoodzaakt zien om zonder behulp van Spraakkunst en Woordenboek eene hun vreemde Indische taal aan te leeren, meende ik Zendelingen en Ambtenaren, die geroepen worden zich op Bali te vestigen, eenen dienst te bewijzen met in druk te geven, wat ik oorspronkelijk voor eigen gebruik van het Balineesch *op papier bracht. Lang heb ik geaarzeld eer ik hiertoe overging, doch de aangename gedachte anderen te kunnen besparen, wat mij zoo veel tijd en moeite gekost heeft, deed mij ten laatste allen schroom ter zijde zetten. Tot dusverre is nog weinig of niets van het Balineesch bekend. Slechts vindt men hier en daar in verspreide geschriften met enkele woorden van deze taal gewag gemaakt. Ook deze omstandigheid gaf mij moed om met mijn „leekewerk" voor den dag te komen, terwijl ik er eene aanleiding te meer in vind om te verwachten, dat deze bladzijden met erkentelijkheid ontvangen en met welwillendheid zullen worden beoordeeld door hen, voor wie ze in de eerste plaats bestemd zijn.*

Zoo schreef ik in 1871, *toen het laatste gedeelte van mijn handschrift naar Holland gezonden werd. Dat een en ander eerst nu in druk verschijnt, is het gevolg van omstandigheden buiten mij, bij welker kennis de lezer geen belang heeft. Gaarne had ik van deze vertraging gebruik gemaakt om enkele onderwerpen*

—

uitvoeriger te behandelen, of wel kleine veranderingen en verbeteringen, die mij bij voortgezette studie noodzakelijk gebleken zijn, aan te brengen, doch daartoe heeft zich geene gelegenheid aangeboden. Wel werd mij van elk afgedrukt vel de laatste revisie toegezonden, maar 't spreekt van zelf dat de korrektie — ook met het oog op de kosten, die geheel door de kas der Utrechtsche Zending-vereeniging *gedragen worden — zich tot* drukfouten *bepalen moest. De lezer neme dus voor lief wat reeds vóór ongeveer drie jaren geschreven is.*

Achter de Spraakkunst zijn eenige lees- en vertaaloefeningen opgenomen, waarvan het proza-gedeelte uit brieven *en* officieële stukken *bestaat, gelijk deze geschriften dan ook hoofdzakelijk het* Proza *in de Balineesche letterkunde vertegenwoordigen. Wel treft men hier enkele grootere geschriften aan, die niet in dichtmaat geschreven zijn, doch deze bevatten bijna uitsluitend Javaansch en Kawi, zoodat zij voor de studie van het eigenlijk Balineesch geen of weinig waarde hebben.*

Hier en daar is bij de werkwoorden de neusklank bij vergissing door eene ' van den begin-medeklinker gescheiden.

Ten slotte een woord van dank aan de Eerw. Heeren SMEDING *en* VERHOEFF, *predikanten te Haarlem en te Utrecht, die zich wel met de gewone korrektie en de bezorging van deze bladzijden wilden belasten en zich met eere van deze, zeker alles behalve gemakkelijke, taak gekweten hebben. Men wijte 't hun niet, zoo hier en daar nog drukfouten mochten zijn overgebleven.*

En hiermede wordt deze eerste Balineesche Spraakkunst in alle bescheidenheid aangeboden aan hen, die er gebruik van wenschen te maken. Moge zij geschikt bevonden worden om velen over de eerste moeielijkheden in de studie van het Balineesch heen te helpen, en zij langs indirekten weg iets er toe bijdragen, om Oud-Holland en Jong-Holland nauwer aan elkander te verbinden en den Balinees de zegeningen van Christendom en beschaving deelachtig te doen worden!

R. v. E.

Bali-Boelèlèng, November 1873

I. TAAL, SCHRIFT EN UITSPRAAK.

A. De Balineesche Taal.

§. 1. Onder *Balineesche taal* verstaan we de taal, welke tans op het eiland Bali gesproken wordt.

§ 2. Deze taal is ontstaan uit eene vermenging van (oud) Javaansch met Balineesch, en moet als zoodanig wel onderscheiden worden van de taal, die vóór den val van *Mådjå-Pahit* op dit eiland gesproken werd en nog steeds als eigenlijke volkstaal, het zoogenaamde *Laag-Balineesch*, voortleeft [1]).

§ 3. Het Balineesch is zeer rijk aan woorden om bizondere begrippen aan te duiden, doch daarentegen zeer arm waar 't meer algemeene moet worden uitgedrukt. Zoo heeft men hier o. a. voor elke wijze van *dragen*, b. v. op 't hoofd, onder den arm, op de heup *dragen;* — van *knijpen*, b. v. met de nagels, tusschen de toppen der vingers of rukkende *knijpen*, afzonderlijke woorden, terwijl aan den anderen kant ons *dier*, *visch*, enz. niet dan door omschrijving kan worden weergegeven.

§ 4. Overigens maakt deze taal niet de minste aanspraak op welluidendheid. Hier en daar heeft ze zelfs iets hards, tenzij dan in den mond van laaggeboornen, die tegenover hunne meerderen steeds, wat men noemt *Hoog-Balineesch*,

---

1) Volgens 't oordeel van taalgeleerden hangt dit L. B. op 't nauwst zamen met de talen der oostelijk gelegen eilanden, waaruit kan worden opgemaakt welk groot voordeel de studie van het Balineesch voor de Indische Taalkunde hebben kan.

spreken, en hunne slaafsche onderdanigheid ook in 't slepend uitspreken van enkele woorden aan den dag leggen.

§ 5. Hoewel de Balineezen, gelijk bekend is, eene zeer rijke litteratuur bezitten, zoo neemt dit evenwel niet weg, dat de studie van hunne taal, bij gebrek aan zuiver inlandsche geschriften en de totale afwezigheid van prozawerken, 1) met veel moeielijkheden te kampen heeft. Alleen de brieven, die tusschen inlanders onderling gewisseld worden, kunnen, hoe weinig verscheidenheid ze overigens aanbieden, in dezen eenigsins als vraagbaak dienen.

§ 6. Uit hetgeen hieronder volgt zal den lezer blijken, hoezeer de kennis van de *Javaansche*, *Maleische* en *Kawi-talen* voor eene grondige beoefening van het Balineesch gewenscht, zoo niet noodzakelijk is.

B. Invloed van vreemde talen.

§ 7. Onder de talen, welke een gewichtigen invloed op het Balineesch hebben uitgeoefend, behoort in de eerste plaats genoemd te worden het *Javaansch*, de taal van hen die vóór en tijdens den val van Mådjå-Pahit de oude bewoners van dit eiland aan hunne heerschappij hebben onderworpen.

§ 8. Kunnen we ook bezwaarlijk aan al de verhalen, die ons omtrent bedoelde verovering worden medegedeeld, onvoorwaardelijk geloof schenken, zooveel moet toch als zeker worden aangenomen, dat de in elk opzicht meer beschaafde overheerschers al 't mogelijke gedaan hebben om met de godsdienst, zeden en gewoonten ook de taal van dit volk voor de hunne te doen plaats maken. Geheel en al is hun dit natuurlijk niet gelukt; doch zooveel hebben tijd en volharding toch te weeg gebracht, dat beide talen als 't ware tot ééne zijn zaamgesmolten, en 't Javaansch van de 15e eeuw in zeker opzicht hier geworden is wat de Krâmâtaal nu nog op Java is. De eerbied der Balinezen voor hunne zoogenaamde „verlossers",

1) De enkele prozawerken, die hier tot dusver gevonden zijn, zijn grootendeels in Javaansch-kawi geschreven.

welke hen nu nog met zekeren trots doet zeggen: *titijang wong Mådjå-Pahit!* heeft zeker ook 't zijne daartoe bijgedragen.

§ 9. Om zich een juist denkbeeld te vormen van de wijze waarop deze vereeniging heeft plaats gehad, behoeft men slechts een van de vele volksgeschriften (kidoeng) in te zien, die allen — 't eene meer 't ander minder — in eene taal geschreven zijn, welke noch Javaansch noch Balineesch, maar een hier en daar wonderlijk verward mengsel van beide is. Ook de hier volgende bladzijden zullen daarover, vertrouwen we, eenig licht verspreiden.

§ 10. Wat nu eindelijk meer bepaald de woorden betreft, die — voor zooverre dit althans hier kan beoordeeld worden — uit het Javaansch in deze taal zijn overgegaan, kunnen deze gevoegelijk aldus onderscheiden worden:

1°. woorden, die *onveranderd* — en wel hoofdzakelijk in 't Hoog-Balineesch — zijn overgegaan, en hier ook in hunne oorspronkelijke beteekenis optreden. Voorbeelden zijn: *dinå*, dag (Bal. hahi), *sampoen*, reeds (Bal. soebå), *dèrèng* en *doeroeng*, nog niet (Bal. tondèn), *sirĕp*, slapen (Bal. poelĕs), *soewé*, lang (Bal. makĕlo), *watoek*, hoest (Bal. kokohan) enz.;

2°. woorden, die wel niet tot de spreektaal hehooren, maar hier toch, door middel van straks genoemde half-Javaansche geschriften, een zeker burgerrecht verkregen hebben en nu en dan ook wel in voornamen stijl, of ter wille van het rijm, gebezigd worden, als *håndå* (Bal. hadå), *lalĕr* (Bal. boejoeng), *goeloe* (Bal. bahong), *bahitå* (Bal. prahoe) e. m. a.;

3°. woorden, die wel Balineesch zijn geworden, doch in vorm of beteekenis eenige wijziging hebben ondergaan, b. v. *kĕḍasih*, naam van een vogel (B. tĕḍasih), *hadji*, vorst, leermeester (B. vader en pĕngadjihan = leermeester), *taloeh*, dronken zijn (B. ei en kĕtaloehan = dronken zijn), *tjokor*, poot (B. voet van een vorst), *gĕlĕm*, willen (Bal. ziek zijn), *hing*, in (Bal. ring), *sasi*, maan (B. sasih) enz.; — en

4°. woorden, waarvan alleen de *afgeleide* vorm is overgenomen, b. v. *kasatan*, dorst hebben van *hasat*, dat in

deze beteekenis niet in 't Balineesch bestaat; *ngandikâ*, *pangandikâ*, enz. van *ha*ndikâ (J.); karo van *ro* (J.) enz. 1).

§ 11. Naast het Javaansch staat het *Kawi* — voor den Balinees eigenlijk woorden van dezelfde beteekenis — dat met eenig recht *de godsdienstige schrijftaal* van dit volk genoemd is. Of deze taal, toen ze hier bekend werd, op Java al dan niet had opgehouden spreektaal te zijn, kan hier niet worden onderzocht. Voor het eerste zou pleiten, dat het gros der tegenwoordige Balineezen haar niet dan „bij overlevering" kennen, en ook de bewering, als zouden de Brahmanen nog steeds „in Kawi dichten," op een misverstand schijnt te berusten 2).

§ 12. Intusschen lijdt 't geen twijfel dat ook deze „dichtertaal" haar invloed op de vorming van het tegenwoordig Balineesch heeft uitgeoefend, en eene menigte moeielijkheden, welke zich in deze laatste taal voordoen, alleen daaruit zullen kunnen verklaard worden 2).

§ 13. Het getal *Maleische* woorden in 't Balineesch mag eveneens aanzienlijk genoemd worden, doch het spreekt van zelf, dat hierbij meer aan *taalverwantschap* dan aan *overname* moet gedacht worden. Enkele woorden als *ḍasṭar*, *pratjoemâ*, *doemplag*, die veel, vooral in de kustplaatsen, voorkomen, zonderen we hiervan uit.

§ 14. Ten slotte noemen we het *Sasaksch*, dat op Lombok en in sommige streken van Bali's Oosthoek gesproken wordt en naar alle waarschijnlijkheid met het oorspronkelijk Balineesch in de nauwste betrekking staat.

---

1) We spreken hier natuurlijk niet van de vele woorden, die overeenkomstig het Balineesch taaleigen alleen door letter- of klankverwisseling van 't oorspronkelijke afwijken.

2) Ook tusschen 't Sanskrit en Kawi bestaat voor den Balinees geen onderscheid, zoodat men bepaald taalgeleerde moet zijn, om te kunnen uitmaken, in welke verhouding deze taal tot 't Balineesch staat. Wij kunnen dus ook niet beoordeelen, in hoeverre de bewering waar is, dat de Balische Weda's in oorspronkelijk Sanskrit geschreven zijn. Alleen kunnen we hier mededeelen, dat een ons voor een oogenblik ter inzage gegeven fragment uit die zoogenaamde „heilige boeken" in *mantrâ-taal* (Kawi-Javaansch-Balineesch) bleek te zijn opgesteld. 't Is echter ook mogelijk, dat men 't voor *Weda's* uitgaf, alleen om zich van ons af te maken.

C. Verdeeling van de Taal in verschillende taalsoorten.

§ 15. Als een voornaam bewijs voor den invloed van het Javaansch op de taal der Balineezen geldt de verdeeling van deze laatste in verschillende taal-*soorten*, die gewoonlijk onder de benaming van *hooge*, *lage* en *middeltaal* worden aangeduid.

§ 16. Dat deze verdeeling aan 't oorspronkelijk Balineesch vreemd was, blijkt o. a. daaruit:

1°. dat het getal hoog-Balineesche woorden zeer beperkt is, en men in de meeste gevallen, om *hoog* te spreken, tot omschrijving de toevlucht moet nemen;

2°. dat de hier bedoelde woorden bijna zonder uitzondering uit 't Javaansch zijn overgenomen en voor 't grootste gedeelte ginds tot de *Ngoko-* of *lage taal* gerekend worden, en eindelijk

3°, dat inlanders, die niet dagelijks met hunne hoofden of aanzienlijken verkeeren, zich zeer moeielijk in de hooge taal uitdrukken.

§ 17. Bepaalde, algemeen aangenomen namen voor deze onderscheiden taalsoorten bestaan dan ook in 't Balineesch niet. De lage taal wordt nu eens *basâ sogol* of *dĕgag* en dan weer *basâ djabâ* genoemd, terwijl voor de hooge taal benamingen als *basâ bakti*, *basâ mènak* of *nanijâ*, *basâ poeri* of *djĕro* worden opgegeven. Dit is dan ook de reden, waarom we hier en elders Hollandsche namen daarvoor hebben aangenomen.

§ 18. Wat nu de beteekenis en onderlinge verhouding dezer talen betreft, zij opgemerkt, dat ze — zeker ook als gevolg van het op Bali in zwang zijnde *kastewezen* — in menig opzicht van het *hoog-* en *laag-* op Java afwijken. Eene korte beschrijving, die we hier laten volgen, zal dit duidelijk maken. We beginnen met

I. de *Lage Taal* (L.) of *de taal, waarin de Balinees denkt*, en die gesproken wordt:

1°. door den meerdere tot den mindere, en meer bepaald door de leden der drie voornaamste kasten tot de Soedra's;

2°. door de leden van alle kasten onderling, in elk geval waarbij plichtplegingen niet op heur plaats zijn, en

3°. door familieleden onderling, *zoowel door de ouders tot hunne kinderen, als omgekeerd.*

De woorden, die tot deze taal behooren, moeten daarenboven nog verdeeld worden in:

a. woorden, die even als in 't Javaansch een ander in de hooge taal hebben, als *soebâ* L (sampoen H), *mĕlah* L (bĕtjik H), *loewas* L (loenghâ H), *hâ* L (hinggih H), *hĕné* L (poeniki H), enz.

b. woorden, die, *onverschillig welke taal men overigens spreke*, steeds *van* een Soedra, van dieren, enz. gebezigd worden, en waartoe o. a. behooren alle benamingen van lichaamsdeelen, van kleedingstukken, van verrichtingen, als: eten, drinken en wat dies meer zij. Zoo is, om dit met een voorbeeld op te helderen, het hooge woord van *kawak* (lichaam) in deze taal *ragâ;* doch dit geeft nog geen recht om tot een vorst van diens slaaf sprekende, zijn *ragâ* in plaats van zijn *kawak* te zeggen. Zoo ook zegt men: *titijang* (H) *sampoen* (H) *kahoemah* (L) *hipoen nanging hipoen kari* (H) *poelĕs* (L) d. i. ik ben reeds naar zijn *huis* geweest, maar hij *sliep* nog. Ook als men van zich zelf spreekt, eischt de adat, dat men zooveel mogelijk de woorden bezige, welke tot deze kategorie behooren.

II. de *Hooge Taal* (H) of baktitaal, d. i. de taal, waarin men anderen zijn hulde bewijst, die gesproken wordt:

1°. door den mindere tot den meerdere, en meer bepaald door de Soedra's tot de leden der andere kasten, en

2°. door aanzienlijken onderling, voor zoover ze niet tot elkander in eenige familiebetrekking staan.

Tot deze soort rekenen we de woorden, die hierboven onder I[a] als *hoog* zijn opgegeven, en wel behooren onderscheiden te worden van — gelijk we haar ter onderscheiding zullen noemen —

III. de *Voorname Taal* (V), bevattende de woorden, welke op de wijze als onder I[b] gezegd is, *steeds en uitsluitend van de leden der hoogste kasten* en met dezen gelijkgestelden gebezigd worden. Het straks aangehaalde *ragâ* behoort dus ook hiertoe.

IV. de *Middeltaal* (M) waaronder we rangschikken:

1°. al de woorden, waarvan slechts één vorm bestaat, en
2°. eenige weinige woorden, die, als b. v. *tijang* (hitjang L titijang H), *k'nâ* (hapang L k'ni H), *tèkèn* (hadji L ring H) enz., zoowel in de lage als hooge taal door een ander woord worden uitgedrukt.

De laatst bedoelde woorden bezigt men bij voorkeur, wanneer men spreekt tot iemand, dien men noch als meerdere noch als mindere beschouwen kan, of om welke reden dan ook beschouwen wil. Vooral Europeanen, aanzienlijke vreemde Oosterlingen en Soedra's, die eene of andere hooge betrekking bekleeden, worden in deze taal aangesproken.

V. de *Hoftaal* (H[t]) waartoe enkele woorden behooren, die uitsluitend *tot* of *van* een vorst en vorstelijke personen, priesters en met dezen gelijkgestelden gebezigd worden. De onder deze kategorie gerangschikte woorden worden gewoonlijk uit (Kawi) geschriften overgenomen en men kan hun getal dus naar verkiezing uitbreiden.

§ 19. Verder bevat de taal nog enkele woorden, die aan bizondere personen of standen eigen zijn. Deze kunnen moeielijk tot een der boven omschreven taalsoorten worden teruggebracht en behooren dus afzonderlijk verklaard te worden. Voorbeelden zijn: *hirâ* ik, dat zeer laag is, maar slechts in zooverre, dat 't alleen door een vorst tot zijn onderdanen sprekende mag gebezigd worden; *grijâ* (V) huis, doch uitsluitend huis van een *Brahmaan; sigâ* (L) gij, maar tot eene vrouw, enz.

§ 20. Uit deze opgave blijkt, hoe moeielijk 't voor een vreemdeling vaak wezen moet, om te beslissen tot welke taalsoort een of ander woord behoort, en dit te meer, daar de inlanders zelven daaromtrent vaak in 't onzekere verkeeren. Langdurige oefening in den omgang met het volk zal zeker ook hier blijken de beste leermeesteres te zijn.

D. Dialekten.

Over de *dialekten* van het Balineesch kan hier nog niets bepaalds gezegd worden. Zooveel is echter tot hiertoe reeds gebleken, dat het dialekt-verschil tusschen de onderscheidene (9) rijken

van Bali hier en daar vrij belangrijk zijn moet. Zelfs worden plaatsen opgenoemd, wier bewoners, de zoogenaamde *Bali-hagâ* of echte Balineezen, eene taal spreken, die zeer van 't hier behandelde Balineesch afwijkt.

E. Schrift.

§ 22. De Balineezen hebben hun eigen letterschrift, hetwelk echter alle kenteekenen draagt, dat 't van Java herwaarts is overgebracht. Op eenige uitzonderingen na, die we hier onder zullen opgeven, stemt 't geheel en al met 't Javaansche schrift overeen.

§ 23. Men schrijft hier nog steeds op *lontarbladen*, waarbij men zich van een smal, puntig mesje, *pangoeṭik* genoemd, als pen bedient. Het schrift loopt van de linker- naar de rechterhand.

§ 24. De woorden worden steeds aaneengeschreven, terwijl alleen volzinnen en hoofdstukken door bepaalde teekens gescheiden zijn. Waar dezelfde letter een woord sluit en 't volgende opent, wordt deze in schrift zelden verdubbeld, b. v. *soeratitijang*, *papĕkĕkasoembajan* voor: soerat-titijang, papĕkĕk-kasoembajan. Alleen eigennamen krijgen ook midden in eenen volzin een scheidteeken achter zich [1]).

§ 25. Eene andere eigenaardigheid van het Bal. schrift is het veelvuldig zaamtrekken van twee, soms drie lettergrepen door weglating van den (open) klinker (apostrofeeren). Zoo schrijft men gewoonlijk *t'kâ*, *k'mâ*, *b'win*, en soms *m'b'wat*, *m'n'bas* voor: *tĕkâ*, *kĕmâ*, *boewin*, *mĕboewat*, *mĕnĕbas*, enz. (Zie onder § 32).

§ 26. Hoewel de kunst van schrijven op Bali vrij algemeen is, neemt dit evenwel niet weg, dat slechts enkelen van dit voorrecht gebruik maken, 't zij om reeds aanwezige handschriften af te schrijven, 't zij om iets nieuws te vervaardigen. Hieruit laat 't zich dan ook voor een gedeelte verklaren, waarom goede,

1) Zie onder § 33 en § 36.

d. i. duidelijk geschreven en met zorg bewerkte manuskripten hier zoo uiterst zeldzaam zijn.

F. Alfabet, schrijf- en leesteekens.

§ 27. Het Balineesch *alfabet* — naar de 5 eerste letters, *hanå-tjarakå* genoemd — bestaat uit 18 letters (sastrå L, haksarå H) of medeklinkers, die in deze volgorde voorkomen: *hå, nå, tjå, rå, kå, då, tå, så, wå, lå, må, gå, bå, ngå, på, djå, jå, njå.*

§ 28. Elk dezer medeklinkers is te gelijk *klinkerdrager*, zoodat ze zonder toevoeging van eenig ander klankteeken eene lettergreep, en dus ook alleen of vereenigd een woord vormen kunnen, b. v. *hå* (ja), *hadå* (zijn), *rakå* (oudere broeder), *nagarå* (rijk, land). In dit geval worden ze *sastrå polos* of ook wel eens *sastrå mĕlaloeng* d. i. onversneden of naakte letters genoemd.

§ 29. De klinker dezer sastrå polos is, gelijk we reeds aantoonden, de *a*, die echter door de Balinezen op eene wijze wordt uitgesproken, welke in onze taal moeielijk door eenig klankteeken kan worden weergegeven. Om eenige verklaring daarvan te geven, zouden we zeggen, dat ze 't midden houdt tusschen de *eu* in 't Fransche *heure* en de *a* in 't Geldersche *voader*. In sommige streken van Bali daarentegen heeft ze bijna denzelfden klank als de pĕpĕt (zie § 51 en § 52), waarom ze in schrift dan ook, gelijk we zien zullen, vaak met dezen klinker verwisseld wordt. Aangezien echter de medeklinkers slechts in bepaalde gevallen met dezen klank worden uitgesproken, hebben we hem steeds door *å* van de gewone *a* onderscheiden

§ 30. Voor de overige klinkers heeft men in deze taal afzonderlijke teekens, die *sastrå pĕnganggo* L (haksarå pĕnganggé H), d. i. kleedingletters of bekleedsels genoemd worden, en de volgende namen dragen: *hoeloe* = *i; pĕpĕt* of *hoeloe pĕpĕt* = ĕ; *talèng* = é; *tĕḍoeng-talèng* = o, en *soekoe* = oe.

Van deze klinkerteekens worden de beide eersten in schrift *boven* en de soekoe *beneden* de sastrå geplaatst, terwijl de talèng en tĕḍoeng talèng op dezelfde lijn met deze staan.

§ 31. Behalve de boven opgenoemde heeft 't Balineesch ook nog teekens voor de lange *oe* (soekoe hiloet), de lange *i* (hoeloe sari), de lange *a* (tĕdoeng) en eindelijk ook de lange *e* of liever de *ai*, waarvoor echter geen afzonderlijke naam wordt opgegeven. Aangezien echter deze geaspireerde klinkers, gelijk men ze noemt, in zuiver Balineesche woorden niet thuis behooren en hunne juiste beteekenis in 't Kawi (Javaansch) voor den Balinees is verloren gegaan, hebben we 't niet noodig en ook niet doenlijk geacht, om ze in onze transkriptie door bepaalde teekens te onderscheiden. Dit laatste geldt eveneens van de *hoeloe mitjå* en *hoeloe tjandrå*, die hier en daar nog in *mantra's* voorkomen en als *ĕm* en (a)*ng* worden uitgesproken.

§ 32. Om aan te duiden dat eene lettergreep gesloten is — in welk geval de sluitmedeklinker natuurlijk zijn å-klank verliest — bezigt men eene tweede soort van letters, die *sastrå-gĕgantoengan* of *hangletters* heeten, waarschijnlijk omdat ze, met uitzondering van de *s* en *p*, die *op* de lijn staan, *onder* den te sluiten medeklinker geplaatst, of liever gezegd daaraan gehangen worden [1]).

Bij open lettergrepen komen deze hulpletters, gelijk van zelf spreekt, alleen dan voor, als de klinker van de eerste syllabe eene zamentrekking met de volgende toelaat, wat in deze taal alleen met de ĕ voor *alle* medeklinkers, en de *oe* voor *w* het geval is. Vergelijk hierbij de voorbeelden onder § 25 die aldus geschreven worden $\frac{t}{k}$, $\frac{k}{m}$, $\frac{\frac{i}{bn}}{w}$, $\frac{\frac{mt}{b}}{w}$, $\frac{\frac{ms}{n}}{b}$.

§ 33. Andere *leesteekens* zijn:

de *bisah*, *tjĕtjĕk* en *soerang* voor de *h*, *ng* en *r* aan 't einde van een woord of ook van eene lettergreep, als in bisa*h*, ngoera*h*, waja*ng*, soera*ng*, baka*r*, lama*r*, ra*h*hinå, ngoeni*ng*hå, ho*r*tå, enz.;

de *goehoeng* of *tjakrå* voor de *r* achter een anderen medeklinker, b. v. in k*r*ondjo, k*r*ahos, g*r*owang en tevens ter aanduiding van de gĕgantoengan *r*, die in 't Balineesch niet bestaat;

---

1) Sommige dezer hangletters dragen nog afzonderlijke namen, als de *n* kodjong, *s* kĕmbang, *p* gampèl en eindelijk de *w*, die soekoe kĕmboeng genoemd wordt.

de *kĕrĕt* voor *rĕ* achter een anderen medeklinker, b. v. k*rĕ*tå, k*rĕ*kowak, g*rĕ*dĕg, enz.;

de *nanijå* voor de j achter een anderen medeklinker in alle gevallen, waarin deze laatste met de *hoeloe* (i) zou moeten geschreven worden. Zoo in *tijang* (spel: t, nanijå, ng); *titijang* (t mĕhoeloe, t, nanija, ng), *gijat*, *soerijå*, *balijan*, *kalijan*, enz.;

de *på-mĕrĕrĕ* en *ngå-mĕlĕlĕ*, die de *r* en *l* vervangen overal, waar deze medeklinkers met een *pĕpĕt* (ĕ) zouden moeten geschreven worden. Voorbeelden zijn: *rĕ*nå, *lĕ*gå, t*rĕ*snå, *lĕ*mah enz., en eindelijk

de *tĕngenan* of *hadĕg-hadĕg*, welk teeken aan 't einde van eene zinsnede de sastrå gĕgantoengan vervangt. Ook plaatst men het in 't midden van eenen volzin achter eigen namen en achter eene lettergreep, die anders door de gĕgantoengan *j*, welke eveneens in deze taal gemist wordt, zou moeten gesloten zijn.

§ 34. Voor sommige woorden uit 't Kawi (Javaansch) ontleend, en ook voor (Bal.) eigennamen, maakt men hier en daar gebruik van zoogenaamde

1°. *haksarå moerdå* d. i. *hoofdletters*, die hier de volgende namen dragen: *Så Sapå* = S; *Så Sagå* = S; *Nå Rambat* = N; *På Palijå* of *Kapal* = P, *Gå Rambat* = G; *Tå Latik* = T; *Tå Tawå* = T; *Då Madoe* = D, en *Bå Kembang* = B.

2°. *sastrå s'walå* of *op zich zelf staande klinkers*, die de *A*, *E*, *I*, *O* en *OE* aan 't begin van een woord vertegenwoordigen.

Met uitzondering van de *Då Madoe* en *Tå Latik*, die wel niet in de uitspraak van de *d* en *t* verschillen, doch in schrift vrij nauwkeurig daarvan onderscheiden worden, geldt echter van deze letters en teekens wat we onder § 31 van de lange klinkers gezegd hebben.

§ 35. De *cijfers*, *hangkå*, worden aangeduid door figuren, die van letters en letterteekens gevormd zijn. De *nul*, (windoe) heeft bijna de gedaante van onze o.

§ 36. De voornaamste *scheidteekens* zijn:

tjarik achter eene zinsnede, waar wij een komma, kommapunt of dubbele punt plaatsen;

pĕmadå aan het einde van eene rede, hoofdstuk of boek;

pĕpantĕn aan 't begin van een geschrift en bij den aanvang van eene nieuwe versmaat; en

modré eigenlijk slechts eene *schriftversiering*, waarin in den vorm van een knoop (modré) alle mogelijke schrijf- en leesteekens op kunstige wijze zijn bijeengebracht. Van dit teeken wordt alleen in mantra's, en nader ter plaatse, waar eene nieuwe aanroeping begint, gebruik gemaakt.

G. Uitspraak, gebruik en verwisseling der letters.

§ 37. Om niet al te uitvoerig te worden zullen we ons bij de behandeling van de *uitspraak*, enz. van de opgegeven letters en klankteekens bepalen tot enkele algemeene opmerkingen, en eene korte aanwijzing van de gevallen, waarin het Balineesch in dit opzicht van 't Javaansch afwijkt. Voor 't overige verwijzen we naar de Javaansche Spraakkunsten van *T. Roorda*, Dr. *de Hollander* en anderen, waarin dit onderwerp in 't breede behandeld is.

§ 38. De *h*, aan het begin van een woord, wordt nimmer uitgesproken, zoodat men in dit geval alleen de *a* hooren laat. In 't midden tusschen twee klinkers doet ze zich enkel als eene, zij 't ook zeer zachte, aspiratie kennen, terwijl ze daarentegen aan het einde — dus als *bisah* — bijna klinkt als de *g* in ons *zag*, *zoog*, *lag*, enz. Zoo schrijft men *hoemå*, *hambil*, *hagé*, *håhå*, *ḍåhå*, *hohon*, terwijl wordt uitgesproken *oe-må*, *ambil*, *a-gé*, *å-å*, *ḍå-å*, *o-on*, enz.

§ 39. Deze uitspraak van de *h* is oorzaak, dat ze in 't midden van een woord vaak door de *w-* of *j-* vervangen wordt, b. v. *rawoeh*, *kawon*, *sijam*, *mijik* voor *rahoeh*, *kahon*, *siham*, *mihik*, of wel dat twee lettergrepen tot één zaamkrimpen, als b. v. *boloe* van *bahoeloe*, *sĕnggoe* van *sĕnggoehoe*, *poeh* van *poehoeh*, *lad* van *lahad*. Het eerste geldt ook van de hier onder behandelde achtervoegsels *han*, *hang* en *hin*, die achter een woord, dat op een klinker of ook wel op een bisah uitgaat, gewoonlijk in *wan*, *jan*, *wang*, *jang*, *nan*, *nang* en *nin* veranderen. Voorbeelden zijn: pĕsoe-wan, tahoe-wang, ma-

tampi-jang, kalijan (van kalih), k'lijan (van k'lih), gĕdè-nan, ng'gahè-nang, ngarija-nin, enz. 1)

§ 40. In zamenstellingen, waarbij het eerste lid door een anderen medeklinker gesloten is en het tweede met *h* aanvangt, biijft deze laatste in schrift gewoonlijk behouden, b. v. *djaran-hipoen*, *kajoen-hanak*, *soerat-hanak-hagoeng*, zelden *djaranipoen*, *kajoenanak* of *djarannipoen*, *soerattanak*.

§ 41. De *n*, die aan onze *n* gelijk is, wordt in schrift vóór de letters *tj* en *dj* steeds door de *nj* vervangen, waarschijnlijk omdat ze in de uitspraak als van zelf tot dien klank overbuigt. Waar wij alzoo, voor 't gemak, *pandjak*, *bantjingah*, *rèntjang*, enz. geschreven hebben moest eigenlijk staan — pa*nj*djak, ba*nj*tjingah en rè*nj*tjang.

§ 42. Hoewel de *tj* en *dj* niet tot ons alfabet behooren, levert hun uitspraak echter geen bezwaar op. De *r*, *s*, *w*, *l*, *p*, *j*, *m* en *b* stemmen geheel met onze letters van dien naam overeen, terwijl de *d* en *t*, vooral in 't begin van een woord, alleen iets zachter klinken.

§ 43. Omtrent de *r* moet nog worden opgemerkt, dat wanneer ze onmiddelijk door een anderen medeklinker gevolgd wordt, deze in schrift gewoonlijk wordt verdubbeld, b. v. marggå, harttå, harddå, enz. De bijgevoegde medeklinker, hier dus de tweede *g*, *t* en *d* is dan steeds eene *haksarå moerdå*.

§ 44. De *k* klinkt, zoowel aan 't begin als *einde* van een woord, als onze *k* (en wijkt hierin dus zeer van 't Javaansch af); terwijl de *g* in de uitspraak steeds overeenkomt met de *g* in 't Fransche *grand* of 't Engelsche *go*.

§ 45. Eene moeielijkheid in de uitspraak doet zich voor bij de *k* en *g*, en de *t* en *d* aan 't einde van een woord, waar de beide eerste letters *kort* en de *g* en *d* meer *slepend* worden uitgesproken. De inlander zal zich hierin natuurlijk nimmer vergissen, doch een' vreemdeling kost 't aanvankelijk — vooral bij overigens gelijkluidende woorden — veel inspanning om het

1) Om de overeenkomst met het Balineesche schrift zooveel mogelijk te bewaren, hebben we hier en elders de *h* geschreven ook daar, waar deze letter niet wordt uitgesproken.

onderscheid tusschen deze letters steeds te laten hooren. Men oefene zich daarom in 't uitspreken van woorden als: *bok*, *boek*, *dak*, *sig*, *sok*, *bĕlig*, *tig*, *toetoek* en *toetoeg*, *loeloed* en *loeloet*, *sisig* en *sisik*, *toetoed* en *toetoet*, *ḍoegḍoeg* en *ḍoekḍoek*, enz.

§ 46. De *ng* klinkt *steeds* als de *ng* in ons ba*ng*, ta*ng*, ra*ng*, jo*ng*en, zoodat de uitspraak van deze letter alleen aan 't begin van een woord eenige oefening vereischt, b. v. in *ng*aḅå, *ng*oedå, *ng*oe*ng*si, *ng*a*ng*ah, *ng*abèn, *ng*o*ng*ko*ng*.

§ 47. De då madoe en tå laṭik, door ons hier en elders ter onderscheiding van de gewone d en t met ḍ en ṭ aangeduid, behooren niet tot 't Balineesch alfabet, maar worden onder de haksarå moerdå gerangschikt.

§ 48. De tongletters *r* en *l* en de lipletters *b*, *w* en *m* worden in deze taal vaak met elkander verwisseld. Zoo vindt men *raroed* en *laroed*, *raré* en *laré*, *roeroes* en *loeroes*, *badjang* en *wadjang*, *bani* en *wani*, *midjil* en *widjil*. Andere verwisselingen als *hoelan* en *boelan*, *sĕlat* en *bĕlat*, *paḍanḍå* en *paranḍå* komen zeldzamer voor.

§ 49. De uitspraak van den klinker *a* als *å* bepaalt zich tot *éénlettergrepige* woorden, en verder tot de laatste *open* syllabe van alle woorden, 't zij deze op zich zelf staan of in verbindingen voorkomen, b. v. *bå*, *jå*, *ragå*, *nakå*, *nagarå*, *palå*, *raramå*, *djajå-pranå*, *djagå-ragå*. Eene uitzondering hierop maken een paar woorden als *ḍåhå*, *håhå* en *djåhå*, die om deze reden, gelijk we onder § 52 zullen zien, ook wel *ḍĕhĕ*, *hĕhĕ* en *djĕhĕ* geschreven worden. Ook zij hier opgemerkt, dat de voorvoegsels *ka*, *ma*, *sa*, *pa* en *wa* steeds als tot 't woord, waarvoor ze staan, behoorende worden aangemerkt en men ze daarom ook zonder den å-klank uitspreekt.

§ 50. Voor 't overige geldt in 't algemeen van de *a*, dat ze *lang* is, als in ons *vāder*, *tāfel*, in eene open lettergreep, en *kort*, als in *zàk*, *tàk*, *bàk*, wanneer deze gesloten is. Hiervan is uitgezonderd de *a* in de 3e open lettergreep van achteren, waar ze eveneens *kort* of soms als de *pĕpĕt* klinkt en daarom ook vaak met dezen laatsten klinker verwisseld wordt [1]).

1) Wat hier van de korte uitspraak der *a* in de derde lettergreep van achteren gezegd is, geldt evenzeer van de overige klinkers en moet hieruit

Voorbeelden zijn, behalve de onder § 49 opgegevene, *lājon*, *hātoer*, *hāwàk*, *bàstå* — *hābå*, *kàhoelå*, *tjàrākå*, *pàtālå* of *pĕtalå*, *màboengå* of *mĕboengå*.

§ 51. De *pĕpĕt* (ĕ) klinkt als onze *e* in bĕwijs, bĕdaard, bĕgeerĕn, rĕgeerĕn en wordt daarom in schrift, gelijk we gezien hebben, vaak weggelaten. Voorbeelden zijn: *bĕḍil*, *pĕgat*, *tĕpi*, *sĕboen*, *sĕsĕrĕg*, *tĕtĕkĕn*.

§ 52. De vervanging van de *å* door de ĕ, waarvan onder § 29 gesproken is, heeft voornamelijk plaats in tweelettergrepige woorden, waarvan de eerste op ĕ en de tweede op å uitgaat of wel beide den å-klank hebben. Zoo o. a. *pĕtĕ* voor *pĕtå*, *kĕmĕ* voor *kĕmå*, *ḍĕhĕ* voor *ḍåhå*, *hĕhĕ* voor *håhå*, enz. Men vindt echter ook *ragĕ*, *paḍĕ*, *dahĕt* voor *ragå*, *paḍå*, *dahat* geschreven.

§ 53. De *hoeloe* (i) is (zacht-)*lang* of (scherp-)*kort*, al naar dat de lettergreep *open* of *gesloten* is, b. v. *dīnī*, *hīrīkī*, *manī*, *histrī*, *pamit*, *sig*, *bin*. Onder de uitzonderingen op dezen regel moet vooral genoemd worden de *i* voor *n* in twee- of meerlettergrepige woorden, waar ze eveneens *lang* klinkt. Voorbeelden zijn: *mīndah*, *sīndī*, *hīntip*, *windoe*, enz.

§ 54. De *talèng* (e) is kort (è)

1°. in eene gesloten lettergreep, als *jèn*, *dèn*, *pèt*, *tĕkèn*, *wirèh*, *tĕtèmpèh*, *bĕtèn*, — en

2°. in de voorgaande open lettergreep, wanneer de nadruk daarop valt, b. v. *bèkèn*, *pèsan*, *Boelèlèng*, *sèkĕt*, *tèkor* — terwijl deze klinker *lang* (é) is in *laré*, *mémé*, *déwå*, *déwi*, *hané*, *kéné*, *tédjå*, *hĕné*, *méroe*, *nébo*, enz. Uitzonderingen zijn: *dèså*, *dèné*, *kèpoe*, *wèni*, *tjèti* e. m. a.

§ 55. Van de *tĕḍoeng-talèng* (o) geldt eveneens in 't algemeen, dat ze (zacht-)*lang* is in alle opene, en (scherp-)*kort* in alle gesloten lettergrepen. Zoo spreekt men uit: *sérō*, *rō*, *kōri*, *dōri*, *sōmah*, *sōré*, *bōdō*, doch *sòk*, *tòn*, *katòn*, *sòng*,

verklaard worden, dat in deze taal de nadruk gewoonlijk op de tweede syllabe valt, waardoor de voorgaande open of gesloten klinker van zelf eenigsins korter wordt uitgesproken. In woorden, waarbij de klemtoon verplaatst is, b. v. pàboewan (van paboewahan) en pàbijan (in plaats van pabéjan), blijft deze klinker dan ook lang.

boerŏn, *rahŏs*, enz. Uitzonderingen zijn: *bòloe*, *dòlòng*, *tòtòr*, *bòki* e. m. a.

§ 56. De *soekoe* (oe), ook wel (ter onderscheiding van de lange *oe* en gĕgantoengan w) soekoe mĕndoet genoemd, klinkt ongeveer als onze *oe* in *toegift*, *toeslaan*, *roepen*, *snoepen*, b. v. *boeroe*, *goeroe*, *toekad*, *taroe*, *soebå*, *hoebad*. In gesloten lettergrepen is haar uitspraak van zelf eenigzins korter, ja nadert ze hier en daar de scherpe *o*, waarom ze dan ook wel door dezen klinker vervangen wordt[1]). Voorbeelden zijn: *toes*, *toer*, *takoet* of *takot*, *hadoeh* of *hadoh*, *Kaloengkoeng* of *Kalongkong*, enz.

§ 57. De *sastrå-gĕgantoengan* komen in de uitspraak met de *polos* overeen, terwijl, als ze een der klinkerteekens bij zich nemen, deze op dezelfde wijze boven, onder of op de lijn geplaatst worden.

§ 58. Ten slotte maken we nog opmerkzaam op de *s gampèl*, die van de gewone *s* gĕgantoengan zeer in vorm afwijkt, zijnde n. l. de bekleedletter *p* voorafgegaan door eene soekoe, welk laatste klinkerteeken op de gewone wijze met den voorgaanden medeklinker verbonden wordt, en de *tj létjå*, die behalve in den vorm ook hierin van de gewone gĕgantoengan *tj* verschilt, dat ze uitsluitend in Kawi (Javaansche) woorden mag voorkomen.

II. WOORDVORMING.

A. Over oorspronkelijke en afgeleide woorden.

§ 59. Naar hunnen vorm kunnen de woorden in deze taal verdeeld worden in *oorspronkelijke* en *afgeleide woorden*.

§ 60. De oorspronkelijke of grondwoorden zijn meestal tweelettergrepig, als *toelis*, *pĕkĕn*, *bakal*, *bapå*, *poelĕs*, *kajoe*, *dini*, *tjahi*, *mani*, *hibi*, *toewå*, enz.

---

1) Ook in de 3e lettergreep van achteren als *moewani* en *mowani*, *moewintĕn* en *mowintĕn*.

§ 61. Met uitzondering van eenige partikels, als *sig, di, ring, nèh*, enz. heeft deze taal geen eenlettergrepige woorden. Wel komt eene menigte woorden als zoodanig voor, doch deze zijn òf zamentrekkingen òf verkortingen van tweesyllabige woorden, òf ze worden, omgekeerd, in de uitspraak steeds tweelettergrepig gemaakt door voorvoeging van *ha, hĕ* of *hoe*, en in sommige gevallen van *hĕm, han*, en *hĕn*. Zoo zegt en schrijft men gewoonlijk: *sing, bin, poeh, kal* voor *toesing, boewin, poehoeh, bakal*, en *hĕmas, hĕnoe, hadoeh, hawèh, hoewong, hoewoek, handoes, hĕnḍas, hĕmpat*, in plaats van *mas, noe, doeh, wèh, wong, woek, does, ḍas, pat*, gelijk deze woorden in hun oorspronkelijken vorm gespeld worden.

§ 62. Drie- en meerlettergrepige woorden komen eveneens voor, doch oorspronkelijk schijnen ze aan deze taal vreemd te zijn. Altans van een groot gedeelte kan bepaaldelijk worden aangewezen, dat ze uit vreemde talen zijn overgenomen; terwijl van andere blijkt, dat ze vroeger uit *twee* woorden hebben bestaan, die door 't gebruik tot één woord zijn geworden. Voorbeelden hiervan zal men later in voldoenden getale aantreffen.

§ 63. In 't Balineesch komen daarenboven eene menigte drie-lettergrepige woorden voor, die in zooverre niet meer oorspronkelijk kunnen heeten, dat ze door tusschenvoeging van de lettergreep *ĕl* of *ĕr* van tweesyllabige gevormd zijn. In de spraakkunst worden ze echter geheel als grondwoorden behandeld. Voorbeelden zijn: *tĕloesoek* (werkwoord nĕloesoek) het doorboren van den neus bij een trekos van *toesoek*, doorboren, doorsteken; *tjĕrongtjong* (een soort van trechter) van *tjongtjong*, een gat delven; *tjĕlapat* (ww. njĕlapat) aanhoudend voor iemand heenloopen, van *tjapat*, aanspreken, enz.

§ 64. Het behoort mede tot de eigenaardigheden dezer taal om van twee-lettergrepige woorden driesyllabige te vormen door verdubbeling van den eersten medeklinker met of zonder toevoeging van de pĕpĕt. Zoo zegt men *tjĕtjapil, djĕdjangkrik, ḍaḍoewâ, tĕtèmpèh* voor *tjapil, djangkrik, ḍoewâ, tèmpèh*, enz. De aldus gevormde woorden verschillen echter slechts hierin van hunne grondwoorden, dat ze meer in eene algemeene beteekenis b. v. 'n hoed, 'n krekel, enz. optreden. Intusschen treft men onderscheidene van deze woorden aan, die nimmer zonder dien

voorslag gebezigd worden, en dus bepaald als drielettergrepig moeten worden opgegeven.

§ 65. Tot de grondwoorden kunnen ook gerekend worden, daar ze slechts gewijzigde vormen van deze zijn:

1°. woorden, die uit verwisseling van klinker ontstaan zijn, als b. v. *tjĕmbo* van *tjĕmbé*, *rèjot* van *roejoet*, *sèndèh* van *sondoh*, *kèhkèh* van *kohkoh*, enz., waarbij het tweede woord slechts in zooverre in beteekenis van 't eerste afwijkt, dat daardoor wordt aangeduid hoe de handeling, toestand of eigenschap door 't eerste woord uitgedrukt, in verhoogde mate aan 't onderwerp der rede eigen is. Eene vergelijking van de hier opgegeven woorden zal onze bedoeling zeker nog duidelijker maken. Deze zelfde verwisseling van beteekenis heeft somtijds ook plaats bij de *k* en *g* aan 't einde van een woord, b. v. bij *lĕpoek* en *lĕpoeg*, die beide *walmen*, *opstijgen van rook* beteekenen, met dit onderscheid evenwel dat 't laatste alleen van *dikke* rookwolken mag gezegd worden;

2°. twee-lettergrepige woorden, waarvan de eerste, opene syllabe door den sluitmedeklinker van de laatste gesloten wordt, b. v. *tjoektjoek* van *tjoetjoek*, *toektoek* van *toetoek*, *tĕltĕl* van *tĕtĕl*, *siksik* van *sisik*. Hierbij moet echter worden aangeteekend, dat van sommige der aldus gevormde woorden het grondwoord niet in 't Balineesch maar wel in 't Javaansch voorkomt, en

3°. woorden, gevormd uit de verdubbeling van de laatste lettergreep van tweesyllabige woorden, welke mede slechts weinig in beteekenis van hun grondwoord verschillen, maar overigens geheel als nieuwe woorden behandeld worden. Zoo komt van *hoesoed*, wrijven, *soedsoed* (ww. njoedsoed) aanhoudend wrijven, boenen; van *kisid*, verhuizen, *sidsid* (en njidsidang) van plaats tot plaats trekken, (verjagen); van *kĕsèt*, scheuren, *sètsèt* (ww. njètsèt) aan repen scheuren, enz.

§ 66. Wat nu ten slotte de eigenlijke *afgeleide woorden* aangaat kan in 't algemeen gezegd worden, dat ze van grondwoorden gevormd zijn door:

a. voorvoegsels, als *ka*, *pa*, *pi*, *ha*, *sa*, *wa*, enz.;

b. door 't aanhechtsel *han* afzonderlijk of in verbinding met een voorvoegsel;

c. door verdubbeling van 't grondwoord, en

d. door zamenvoeging van twee verschillende woorden.

Om herhaling te vermijden verwijzen we hierbij echter naar de volgende bladzijden, waar onder „B. Rededeelen" elk dezer vormen afzonderlijk besproken wordt.

§ 67. Gelijk we onder § 10 reeds opmerkten, treft men in 't Balineesch eene menigte afgeleide woorden aan, wier grondvorm in andere talen, met name het Javaansch, moet worden teruggezocht. In zooverre hunne afleiding met de Balineesche woordvorming overeenstemt, leveren die woorden voor de studie geen bezwaar op. Dat dit echter niet altijd het geval is, zullen we later gelegenheid hebben op te merken.

B. Rededeelen.

I. ZELFSTANDIGE NAAMWOORDEN.

§ 68. De Zelfst. naamwoorden zijn *oorspronkelijke* of *afgeleide*.

§ 69. *Afgeleide* Zelfst. naamwoorden worden van andere woorden, onverschillig welke, gevormd door

a. voor- en achtervoegsels,

b. verdubbeling van 't grondwoord, en

c. zamenvoeging van twee verschillende woorden.

§ 70. De voorvoegsels die 't meest in aanmerking komen zijn: *ka* of *kĕ*, *pa* of *pĕ*, *pi*, *pra* of *prĕ* en *pĕr*, terwijl als achtervoegsel alleen *han* voorkomt.

§ 71. Het voorvoegsel *ka* treft men, op eenige uitzonderingen na, steeds aan in verbinding met het aanhechtsel *han*. Door *pa* daarentegen worden zoowel met als zonder *han* nieuwe woorden gevormd, terwijl eindelijk *pi* en *pra* steeds alleen staan.

§ 72. Wanneer *pa* en *ka* voor een woord staan, waarvan de eerste lettergreep *ha* is of dat met dezen medeklinker aanvangt, gaat deze in de uitspraak als van zelf verloren. Zoo zegt men gewoonlijk *kapoesan*, *karsâ*, *padol*, *pabinan*, enz. voor *kahapoesan*, *kaharsâ*, *pahadol*, *pahabinan*. Toch schrijft en zegt men ook:

kahabènan, *kahati-hatijan*, *paharĕp*, *pahawakan*, enz. Zoodra echter de *h* een anderen klinker bij zich heeft, blijven beide voorvoegsels onveranderd behouden, uitgezonderd in een paar woorden, waarbij (even als in 't Javaansch) *ka* en *pa* met *hoe* en *hi* tot *ko* (po) en *ké* (pé) zamensmelten. Voorbeelden zijn: *kahoeman*, *kahédalĕman*, *pahido*. *pahitoengan*, *pahilangan*, doch *kotjap* voor *kahoetjap*, *pomah* voor *pahoemah*, enz.

§ 73. Omtrent de verbinding van 't aanhechtsel *han* met het grondwoord valt op te merken:

1°. dat 't achter woorden, die op een gesloten medeklinker uitgaan, de *h* verliest, uitgezonderd wanneer gene de *bisah* is, in welk geval deze letter in schrift vaak verdubbeld wordt, b. v. *papĕgat-an*, *sĕmoet-an*, *kawĕlas-an*, *kagoroh-han*, *kĕkamboeh-han*;

2°. dat 't achter woorden op eene *sastrå polos* eindigende nu eens daarmede tot *an* zamensmelt, en dan weer onveranderd daarachter geplaatst wordt, b. v. *kasoekan* van *soekå*, *kaḍarman* van *ḍarmå*, *kamoelahan* van *moelå*, *papĕtahan* van *pĕtå*, *kawidakduhan* van *widukdå*;

3°. dat 't achter de klinkers *é*, *i* en *oe* gewoonlijk in *nan*, *jan* en *wan* verandert, b. v. *pĕgawè-nan*, *kadadi-jan*, *pĕlali-jan*, *karahajoe-wan*, *pĕlĕboe-wan*;

4°. dat 't achter sommige woorden op *i* en *oe* de Javaansche verbinding volgt, waarbij *han* met *i* tot *èn* en met *oe* tot *on* wordt, b. v. *tĕtadjèn*, (pa)*pĕnjon*, *tjirèn*, *pahon*, enz. voor *tĕtadji-han*, (pa)*pĕnjoe-wan*, *tjiri-jan* en *pahahoe-wan* 1).

§ 74. Het voorvoegsel *pi* onderscheidt zich van *pa* hoofdzakelijk hierin dat 't even als *pra* (prĕ en pĕr) oorspronkelijk alleen voor woorden uit 't Kawi (Javaansch) ontleend geplaatst werd. Tegenwoordig echter wijkt men dikwijls van dezen regel af.

§ 75. Wat nu het gebruik en de beteekenis dezer voorvoegsels met 't aanhechtsel *han* betreft, zoo kunnen daarom-

---

1) Onder de uitzonderingen op deze regels behoort vooral het woord *wawĕngkan*, dat klaarblijkelijk van 't Javaansche *wĕngkoe* is afgeleid en dus *wawĕngkon* of Balineesch *wawĕngkoe-han* zou moeten geschreven worden.

trent moeielijk, altans niet in eene beknopte spraakkunst als deze, bepaalde regels worden opgegeven. We teekenen daarom slechts in 't algemeen aan:

1°. dat de met *ka* en *han* gevormde woorden, voor 't grootste gedeelte van Bijv. naamwoorden, die een *toestand* of *hoedanigheid* uitdrukken, worden afgeleid, zoodat ze eenigsins met onze Zelfst. naamwoorden op *heid*, *dom*, enz. overeenstemmen. Voorbeelden zijn: *kagĕtapan* van *gĕtap*, *kakendelan* van *kendel*, *kasoegihan* van *soegih*, *kadanahan* van *danå*, vreesachtig-heid, blijd-schap, rijkdom en mild-heid;

2°. dat de met *pa* naast of zonder *han* afgeleide woorden veelal van Zelfst. naamwoorden en nog meer van Werkwoorden worden gevormd, en nu eens eene *plaats*, en dan weer het *werktuig waardoor* of ook wel het *voorwerp waaraan* de handeling geschiedt, aanduiden, b. v. *palaboehan*, ankerplaats, van *laboeh* vallen; *pasaréjan*, slaapstede, van *saré* slapen; *patjanangan*, beteldoos, van *tjanang*, betel; *pangatĕh*, geleider, van *ngatĕh*, geleiden; *pang'lotjokan*, een koker waarin de betel fijn gestampt wordt, van *ng'lotjok*, fijn stampen; *panglépahan*, troffel van *ng'lépå*, pleisteren;

3°. dat 't aanhechtsel *han*, wanneer 't alleen staat, hoofdzakelijk eene overeenkomst met 't grondwoord te kennen geeft, b. v. *koeningan*, geel koper, van *koening*, geel; *hadĕngan*, kleine zwarte vlekken op het lichaam, van *hadĕng*, houtskool; *sĕmoetan*, eene soort van jeukerige verdoofdheid in de ledematen, van *sĕmoet*, mier, enz.

4°. dat eene menigte aldus gevormde woorden in beteekenis weinig of niet van het grondwoord verschillen, b. v. *padagingan* en *daging*, inhoud; *pasobajå* en *sobåjå*, overeenkomst, afspraak; *prĕrahi* en *rahi*, aangezicht; *panagarå* en *nagarå*, land; *pradèså* en *dèså*, dorp e. m. a.

Ten slotte laten we hier nog eenige voorbeelden volgen, waaruit 't veelzijdig gebruik dezer voor- en achtervoegsels kan worden opgemaakt.

kakasihan	vriend, vrede	van *kasih*	het geliefde,
kaḍarman	vroomheid	„ *ḍarmå*	vroom,

patjingakan	oog	van	*tjingak*	zien,
pangandikå	woord	„	*ngandikå*	spreken,
padandå	priester	„	*dandå*	staf,
pakolih	belooning	„	*kolih*	het verkregene,
hoengasan	neus	„	*hoengas*	ruiken,
pangarit	grassnijder	„	*ngarit*	grassnijden,
hitĕran	omsingeling	„	*hitĕr*	rondgaan,
pangalap	plukker	„	*ngalap*	plukken,
pangalapan	„ (de stok)	„	„	„
pĕngakoe	bekentenis	„	*ngakoe*	bekennen,
pinoenas	verzoek	„	*noenas*	verzoeken,
pahitjå	gift, legaat	„	*hitjå*	gunst, behagen,
rorodan	vluchteling	„	*rorod*	vluchten,
pandjĕrowan	vrouwen uit het paleis	„	*djĕro*	paleis,
hatoeran	geschenk	„	*hatoer*	aanbieden,
pasĕmĕngan	de morgen	„	*sĕmĕng*	(de) morgen,
pasĕlidan	de achtermiddag	„	*sĕlid*	achtermiddag,
pĕnjarikan	schrijver, boekhouder	„	*njarik*	aanteekenen,
pagoeroewan	leermeester	„	*goeroe*	vader.

§ 76. Afgeleide woorden gevormd door *verdubbeling* van het grondwoord, kunnen zoowel met als zonder voor- en achtervoegsel voorkomen. Voorbeelden zijn: *pangéling-ngéling*, *kahati-hatijan*, *hamah-hamahan*, *hoemboel-hoemboel*, van ngéling, hati, hamah en hoemboel. Van sommige dezer woorden is evenwel het grondwoord niet bekend, b. v. *handjå-handjå*, *boko-boko*, *hoewil-hoewil*, enz.

§ 77. Uit *twee verschillende woorden zaamgesteld* zijn: *pandémas*, goudsmid, *djoeroe-hilangan*, beul, *padéwagamå* (voor padéwå-hagamå) eedzweering in den tempel, *mantjå-nagarå*, rijksbestierder, *kahiri-hatijan*, afgunst, enz.

Uit deze voorbeelden blijkt, dat 't voorvoegsel alleen vóór 't *eerste*, en 't aanhechtsel achter 't *laatste* lid geplaatst wordt.

Geslacht.

§ 78. Het Balineesch onderscheidt slechts *twee* geslachten, nl. het *mannelijk* en *vrouwelijk* geslacht. Op levenlooze voorwerpen wordt dit onderscheid echter nimmer toegepast.

§ 79. Om aan te duiden dat een woord mannelijk of vrouwelijk is, verbindt men 't met een Bijv. naamwoord, dat op zich zelf reeds het geslacht uitdrukt en om die reden dan ook vaak de plaats van 't te bepalen woord inneemt. Deze hulpwoorden zijn: *moewani* L (lanang V en djalĕr H[t]) voor 't mannelijk-, en *hĕloeh* of *loeh* L (histri V en wa̧don H[t]) voor 't vrouwelijk geslacht. Voorbeelden: *hanak moewani*, een mannelijk mensch = man, *hokå lanang* = zoon, *matoewå k'loeh* = schoonmoeder, *m'wani-m'wani* = de mannen, *histri-histri* = de vrouwen, enz.

§ 80. Van dieren sprekende bezigt men, zoo altans de naam zelf niet reeds het geslacht aanduidt, *m'wani* (m.) en *loewå* (vr.), b. v. *djaran m'wani* een hengst, *bantèng loewå* eene koe; doch *bangkoeng* = zeug, *kèkèr* = boschhaan, *kijoeh* = boschkip, enz. *Loewå* van een mensch te bezigen is zeer laag.

Getal.

§ 81. Het onderscheid tusschen *enkel-* en *meervoud*, gelijk dit in Westersche talen wordt uitgedrukt, bestaat in 't Balineesch niet. *Hanak moewani* hier boven door *een man* vertaald, kan even goed *mannen* of *de mannen* beteekenen, zoodat de ware bedoeling alleen uit 't verband moet worden opgemaakt.

§ 82. Om een bepaald enkelvoud uit te drukken, bezigt men soms het telwoord *ha*, dat vóór het naamwoord geplaatst wordt en met ons „één" overeenkomt, b. v. *hagĕmĕl*, een vuistvol, *halĕmbar*, een blad, *hadinå*, één dag, *hahoekoed*, één lichaam, enz. (vergelijk hierbij § 126).

§ 83. Ook het meervoud wordt in sommige gevallen, wanneer men nl. met nadruk spreekt, uitgedrukt en wel

1°. door verdubbeling van 't grondwoord, b. v. *tjĕrik-tjĕrik* = de kleinen, *loehloeh* = de vrouwen;

2°. door vóór- of achtervoeging van woorden als: *mĕkĕdjang* L (pa̧då M sami H), *barĕng* L (sarĕng H), *parå* (prå of palå), *soroh*, *bangså*, *batĕk* of *watek* enz. die eene hoeveelheid, eene soort, familie of geslacht aanduiden en door ons *alle*, *alles*, *te zamèn*, *gezamenlijk*, enz. kunnen vertaald worden. Voorbeelden zijn: *sawoer poenggawå sami*, al de poenggawa's antwoordden; *hanak pa̧då mĕlahib*, al

de lieden gingen op de vlucht; *mĕkĕdjang timpal tjahiné*, al je kameraads; *watĕk déwatâ*, al de déwata's; *pragoesti*, de goesti's; *bangsâ mènak*, de adelijken; *soroh s'lam*, al de mohammedanen; *palâ-kĕrtâ*, al de wetten, of de wetten, enz.

Naamvallen.

§ 84. De Zelfst. naamwoorden ondergaan in 't Balineesch nimmer eenige verandering door *verbuiging*. Ook de betrekking waarin ze tot elkander en tot de overige deelen der rede staan, wordt in deze taal op geheel andere wijze uitgedrukt dan dit bij ons het geval is. De in 't vervolg dezer bladzijden aangehaalde voorbeelden zullen dit duidelijk maken.

II. BIJVOEGELIJKE NAAMWOORDEN.

§ 85. *Oorspronkelijke Bijv.naamwoorden* zijn: *badjang*, *tĕgĕh*, *mĕlah*, *soegih*, *tiwas*, *tjĕnik*, enz.

§ 86. *Afgeleide* Bijv.naamwoorden worden van oorsponkelijke woorden gevormd:

1°. door achtervoeging van *han*, b. v. *rĕsikan*, zindelijk, van *rĕsik*, schoon; *tangèn*, waakzaam, van *tangi*, opstaan; *gĕlĕman*, ziekelijk, van *gĕlĕm*, ziek zijn;

2°. door verdubbeling van 't grondwoord met of zonder *han*: *soengkan-soengkanan*, bedlegerig, *tĕgĕh-tĕgĕhan*, bergachtig, *barĕng-barĕng*, eenparig, *boedoeh-boedoehan*, getroebleerd, enz.;

3°. door zamenvoeging van twee verschillende woorden: *hiri-hati*, afgunstig, *samâ-bok*, harig, *halit-kajoen*, boos, vertoornd, *tĕgĕh-hèndèp*, hobbelig enz.

§ 87. Bij sommige Bijv.nw. wier eerste lettergreep de *h* polos is, wordt deze veelal door *ma* vervangen, waardoor het woord den vorm en in zeker opzicht ook de beteekenis van een onzijdig Werkwoord (zie § 164) verkrijgt, b. v. *tojâ-magĕng* (hagĕng), hoog water, eigenl. hoog zijn van 't water; *djaran malit* (halit) een klein paard; *pĕngatĕh makèh* (hakèh) *pisan*, een zeer talrijk gevolg, enz.

§ 88. Het Bijv.n.woord wordt in gewone gevallen geplaatst achter 't Zelfst.n.woord waartoe 't behoort, b. v. *balé gĕḍé*,

een groot vertrek, *kajoe lantang*, een lang hout, *gobå mĕlah*, een schoon voorkomen, enz. Valt daarentegen de volle nadruk op het Bijv.naamwoord, dan behoort dit voorop te staan: *mĕlah gobané*, een schoon gelaat; — tĕtaniné hapå *g'ḍé'g'ḍé* kajoené poengkat bahanå d. i. (hoe klein) de mieren (zijn), zeer groote boomen worden door hen geveld.

§ 89. De Bijv.n.woorden komen in geslacht en getal geheel met de Zelfst.n.woorden overeen, terwijl ze in enkele gevallen de plaats daarvan kunnen innemen (vergelijk § 79 en § 83).

Trappen van vergelijking.

§ 90. De trappen van vergelijking worden in 't Balineesch gevormd door 't aanhechtsel *kan*, of wel door middel van woordjes die in beteekenis met ons „gelijk, zoo — als, meer dan" enz. overeenstemmen.

§ 91. Om den *vergelijkenden trap* met *zoo* — *als* te vormen, plaatst men het woordje *paḍå* L (sami H) gelijk, even, vóór het Bijv.naamwoord, terwijl in dit geval de beide onderwerpen door *tĕkèn* L (ring H) met elkander verbonden worden, b. v. *hijå paḍå gĕḍèné t'kèn hitjang*, hij is zoo groot als ik, lett. hij gelijke grootte met mij; *hi Goesṭi sami soegih ring Hidå*, U is zoo rijk als Hij [1]).

§ 92. De vergelijking met *dan* (vergrootende trap) drukt men uit door achtervoeging van *kan*, b. v. *bĕtjikan*, beter, *ganggasan*, grooter, *tiwasan*, armer; — *jå ganggasan tĕkèn hitjang*, hij (is) grooter dan ik; *bapan tijang ririhan t'kèn bapan tjahiné*. mijn vader (is) knapper dan jou vader. In veel gevallen laat men dit aanhechtsel echter weg en vervangt 't door woorden als *lĕbih* L (lintang H langkoeng H[1]) die meer, voorbij, enz. beteekenen en vóór 't naamwoord geplaatst worden, b. v. *lĕbih soekå* L (lintang kènak V) tevredener, meer in zijn schik zijn; *lĕbih loembang*, breeder; *lintang malit*, kleiner, enz.

§ 93. Om aan te duiden dat iets in hooge mate de eigenschap bezit, door 't Bijv. naamw. uitgedrukt (overtreffende trap),

---

1) Zie over de pers. voornaamwoorden § 100—106.

bezigt men woorden als *bas* of *bĕs* L, *liwat* L, *lintang* of *kalintang* H, *langkoeng* of *kalangkoeng*, die vóór en *pĕsan* L (pisan H), *gati*, die achter 't Bijv. naamwoord geplaatst worden: b. v. *toengkĕdé bĕs tjĕrik*, deze stok is te klein; *djarané m'lah pĕsan*, een zeer schoon paard; *kalangkoeng bĕndoe*, zeer boos, meer danboos; *bahat pisan*, erg zwaar; *koewal gati*, zeer ondeugend; *liwat danâ*, zeer mild, enz. Tot versterking verbindt men sommige dezer woorden ook wel met elkander of anders met *bangĕt* L (sangĕt H) zeer, uitermate b. v. *sakit bangĕt pisan*, zeer erg ziek; *bas kalintang djoh*, uitermate ver; *bĕs tjĕnik pĕsan*, buitengemeen klein, enz. In bepaalde gevallen kan ook door verdubbeling van 't grondwoord een overtreffende trap worden uitgedrukt, b. v. in *gĕḍé-gĕḍé tabijâ lombok k'wangan-lalah*, lombokpeper is zeer groot maar niet sterk genoeg; *tjĕnik-tjĕnik tabijâ krinji lalahé pasṭi*, krinjipeper is zeer klein, maar buitengewoon scherp op de tong; *dĕgag-dĕgag hi Délĕmé njanan tjangklingâ t'kèn hi T'walèn*, een Délem is zeer verwaand maar straks bindt hem een T'walèn de handen op den rug[1]), enz.

§ 94. Spreekt men echter *vergelijkender wijze*, dan bedient men zich van *paling* M (pinih H[t]), dat eveneens vóór 't Bijv. naamwoord behoort te staan. Voorbeelden zijn: *bĕtjik*, goed, *bĕtjikan* beter, *paling betjik* best, de beste; *paling ḍoehoer* de hoogste; *paling nĕngah* de middelste, het middelste (kind); *pinih wahoe* jongstleden, enz.

III. LIDWOORDEN.

§ 95. Eigenlijk gezegde *lidwoorden* bestaan in deze taal niet. *Kori*, *batoe*, *gobâ*, *hanak* beteekenen zoowel deur, steen, gelaat, mensch, als „de" en „een" deur, steen, gelaat, mensch, zoodat ook hier het verband beslissen moet.

§ 96. Wil men echter een persoon of eene zaak nader bepalen, dan kan men gebruik maken van het *betrekkelijk* voornaamwoord *né* of *hané* L (sané H) of ook wel van 't aanwijzend voornaamwoord *hĕnto* L (poenikâ H) b. v. *djaran hané poetih*

1) Spreekwoordelijke uitdrukkingen.

het witte paard, eigenl. paard dat wit is; *sané klihan kari hoerip*, de oudste leeft nog; *djalĕmâ hĕnto*, de (die) man, enz.

§ 97. In sommige gevallen wordt ons bepalend lidwoord in 't Balineesch ook uitgedrukt door het aanhechtsel *hé*, dat onmiddelijk met het naamwoord wordt verbonden en nu eens de *h* verliest, dan weer deze letter met den sluitmedeklinker van 't naamwoord verwisselt, of ook wel in *né* en *hĕné* overgaat. Voorbeelden zijn: *hadâ lĕlintah di jèhé*, er is een bloedzuiger in het water; *raris titijang kapĕkĕné*, vervolgens ging ik naar de markt; *pipisé habâ mahi maloe*, breng eerst het geld hier; *hanakké hagoeng*, de groote mensch d. i. de koning; *né gĕḍé gĕḍé tandoek kĕbo di tĕngahĕné bolong*, de grootste buffelhorens zijn van binnen (in het binnenste) hol [1]).

§ 98. Ook 't niet-bepalend lidwoord wordt, gelijk we zagen, in deze taal gemist. Zoo zegt men: *hitjang m'li djaran*, ik koop een paard; *titijang mamitang beḍil*, ik verzoek een geweer; *hadâ djalĕmâ rorodan*, er is een vluchteling. Soms wordt 't eenigsins weergegeven door 't telwoord *ha*, b. v. *haw'ngi*, een nacht, *habagi*, een deel, *hasiki*, een lichaam, doch we zullen later zien dat deze voorbeelden even goed door *één* nacht, *een geheele* nacht, *een geheel deel*, enz kunnen vertaald worden, zoodat de beteekenis van 't lidwoord hier zeer betrekkelijk is.

§ 99. Vóór de namen van ongehuwde personen en vreemdelingen, en ook voor titels plaats men, even als in 't Javaansch, afzonderlijke woordjes, die gewoonlijk door ons *de* kunnen worden vertaald. Deze woordjes zijn *hi* of *ki* (voor namen van mannen en voor titels) en *ni* (voor namen van vrouwen) terwijl *sang* alleen in de schrift- of hoftaal voorkomt. In poëzie wordt *hi* ook voor namen van dieren, enz. en zelfs van levenlooze voorwerpen geplaatst. Voorbeelden zijn: *hi Njoman Mas*, *ni Sawi*, *ki Doermâ*, *hi Goesṭi*, *hi Ratoe*, *Sang Hijang Baṭarâ*, *Sang* of *Sangâ-patih* [2]), *hi matjan*, *hi tjĕmpakâ*, *hi togog*, enz. d. i. (de) Njoman Mas, (de) Sawi, de Doerma, de Goesṭi, de vorst, de verheven godheid, de patih, de tijger, de tjĕmpakâ-bloem, het beeld, enz.

---

1) Spreekwoordelijke uitdrukkingen.
2) Voor *sang hapatih*.

IV. VOORNAAMWOORDEN.

§ 100. We onderscheiden de voornaamwoorden in:
a. Persoonlijke-
b. Bezittelijke-
c. Aanwijzende-
d. Betrekkelijke-
e. Vragende-
f. Wederkeerige- en
g. Onbepaalde voornaamwoorden.

a. Persoonlijke voornaamwoorden.

§ 101. De pers. voornaamwoorden van den 1e persoon zijn: *hitjang* L (tijang M titijang H) = ik, mij, wij, ons; *kahi* en *kolâ*, die beide zeer laag zijn, en hoofdzakelijk door ouden van dagen gebezigd worden, waarom de inlanders ze ook wel opgeven als tot de „knortaal" te behooren; verder *hirâ*, dat in zooverre laag is als 't alleen door vorstelijke personen tot hunne minderen sprekende mag gebruikt worden, en eindelijk *manirâ*, *hakoe*, *mami*, *ng'hoelon*, enz. welke woorden eveneens *ik*, *mij*, *wij* beteekenen, maar in 't dagelijksch leven nimmer voorkomen [1]).

§ 102. In zeer beleefden stijl zegt men ook van zich zelf sprekende *kahoelâ* (dienaar, slaaf) en nu en dan zelfs *hipoen*, dat eigenlijk 't persoonlijk voornaamwoord van den 3e persoon is.

§ 103. Voor den 2e persoon heeft men: *hibâ* of *bâ* L en *sigâ* L, gij, welke woorden hierin van elkander verschillen, dat 't eerste meer tot mannen en 't tweede meer tot vrouwen gezegd wordt; *tjahi* en *njahi*, die eigenlijk jongere broeder en jongere zuster beteekenen, en in zooverre *laag* zijn, dat ze door een meerdere in aanzien of oudere van dagen tot een mindere sprekende, gebezigd worden. Zoo spreekt o. a. de vorst van Kaloengkoeng in kwaliteit van *Déwâ-Hagoeng* de andere radja's van Bali steeds met *tjahi* aan, terwijl deze op hun beurt hetzelfde vaak met hunne poenggawa's doen, onverschillig tot welke kaste ze overigens behooren.

1) Een nader onderzoek heeft ons tot de ontdekking gevoerd, dat in sommige bergstreken *hakoe* (= hitjang) en *manirâ* (= titijang) ook tot de spreektaal behooren. Ook komt hier en daar *hatjé* (= hirâ en kahi) en *g'lah* (zie Bez. Voornw. = kahi) voor. Volgens sommigen mag echter alleen de Radja van Kaloengkoeng *hatjé* (?) bezigen.

In de schrifttaal komt ook nog *kità* als voornaamwoord van den 2e persoon voor.

§ 104. Pers. voornaamwoorden van den 3e persoon zijn: *hijà* of *jà* L, *hipoen* H en *dané* V. Hierbij moet evenwel worden opgemerkt, dat *dané*, hoewel tot de *voorname* taal behoorende, toch zelden anders gebezigd wordt dan van personen, die overigens geen bizonderen titel dragen, b. v. Europeanen of wel Soedra's, die een of ander aanzienlijk ambt bekleeden. *In elk ander geval wordt dit voornaamwoord door den titel van den aangesproken persoon vervangen.*

§ 105. Gelijk men reeds zal bemerkt hebben, bestaat er in de hooge taal geen voorn.woord van den 2e persoon. Om hierin te voorzien moet men steeds — gelijk dit ten onzent ook wel geschiedt en hier boven van den 3e persoon is gezegd — den titel vermelden van hem (of haar) tot wien men 't woord richt. Voorbeelden zijn: *hi Goesṭi ngitjèn soerat ring titijang*, U zendt (zond) mij een brief; *Hiḍà loenghà kĕdjàhà nikà*, waar gaat U heen? *hi Déwà sampoen rawoeh*, Hij is reeds aangekomen, enz. De meest voorkomende titels zijn: *Goesṭi* (van een Wèsijà), *Déwà* en *Bagoes* (van een K'satrijà), *Hiḍà* (van een Brahmaan), *Paḍanḍà* of *Hiḍà G'ḍé* (van een priester), *Goesṭi-*, (*Déwà-*, *Hiḍà*) Hajoe van eene vrouwelijke Wèsijà, (K'satrijà of Brahmaan) *Tjokorḍà*, (van een vorst) e. m. a.

§ 106. Voor 't overige geldt als algemeene regel in deze taal, dat 't gebruik van pers. voornaamwoorden *zooveel mogelijk moet vermeden worden*. Voor zoover dit altans niet aan de duidelijkheid schaadt, vervangt men ze liefst door namen en titels, of ook wel door woorden als *b'li* L (rakà V) oudere broeder, *hĕmbok* L (rakà V) oudere zuster, *bapà* L, vader, *mémé* L, moeder (goeroe en bibi H), *panak bapà* L, zoon, welke woorden dan zoowel in den 1e, 2e als 3e persoon kunnen voorkomen. Onbekenden en voorname Soedra's worden gewoonlijk met *djĕro* of *pambĕkĕlé* aangesproken.

§ 107. Eindelijk moeten we nog opmerkzaam maken op het woord *hawak* (lichaam) dat door het volk veelvuldig ter vervanging van *hitjang*, en nu en dan ook wel van *tjahi* of *njahi*, gebezigd wordt, b. v. *mani hawak* (of gewoonlijk *haké* en *hawaké) bakal mahi*, morgen zal *ik* hier komen; *hawaké ng'gĕlah*

bapâ, ik heb een vader, of (vergelijk Bez. voornaamwoorden) mijn vader; *hĕḍâ njahi tjaboel hawak loeh*, wees niet zoo morsig *gij* (die) eene vrouw (zijt).

§ 108. Voor het meervoud bestaan geen afzonderlijke vormen, zoodat ik, wij, ons, gelijkelijk door *titijang*; gij, gijlieden door *tjahi*, en zij, zijlieden, hen, haar door *hipoen* worden uitgedrukt. Wil men bepaald te kennen geven dat van meer dan één persoon sprake is, dan neemt men zijn toevlucht tot de woorden *mĕkĕdjang* L, *paḍâ* M, *sami* of *samijan* (in geschriften kabèh) H en andere, waarover reeds in § 83 gesproken is. Voorbeelden zijn: *titijang sami rawoeh ngiring pakajoenan hi Ratoe*, wij (allen) volgen Uwe begeerte; *tan wèntĕn hipoen sami mantoek*, zij (allen) keerden niet naar huis terug; *sami titijang hoening ring dané*, wij allen kennen Hem; *tjahi mĕkĕdjang bakal mati*, gij allen zult sterven, enz.

§ 109. De onder § 108 besproken woorden mogen echter in geen geval gebezigd worden, wanneer het meervoud betrekking heeft op personen die tot *verschillende* kasten behooren. In dit geval vermeldt men ieders titel afzonderlijk, of wel, wanneer b. v. van een *Brahmaan* en een *Soedra* gesproken wordt, den titel des eenen en het persoonlijk voornaamwoord des anderen. Zoo zegt men: *Hiḍâ-hipoen sampoen rawoeh*, zij (de Hiḍâ en hij) zijn aangekomen, *Hiḍâ hi Goesṭi* 1) *dèrèng hoening*, zij (de Hiḍâ en de Goesṭi) weten ('t) nog niet.

b. Bezittelijke voornaamwoorden.

§ 110. De bezitting wordt in deze taal op verschillende wijzen uitgedrukt, en wel:

1°. door het pers. voornaamwoord (naam of titel) onmiddelijk te plaatsen achter het woord, dat de bezitting aanduidt, b. v. *pijanak-titijang*, mijn kind, *bahis-tjahi*, uw voet, *kadoetan-hipoen*, zijne kris, *tangan hi Goesṭi*, Uwe hand, *somah hi Bantan*, de vrouw van hi Bantan, *padagingan-hipoen*, deszelfs inhoud, enz. Gaat in dit geval

---

1) Hiḍâ hi Goesti wordt ook vaak van een vorst gezegd, die tot de wèsijâ-kaste behoort, en wien men, uit eerbied, ook nog den titel van een Brahmaan geeft.

het zelfst. naamwoord op een klinker uit, dan wordt de lettergreep steeds door eene *n* gesloten, als: *limannjahi*, uwe hand, voor *limå; njaman-hipoen*, zijn bloedverwant, voor *njamå; matan-hanak*, iemands oog, voor *matå; pawijawaran kahoelan hi Goesti*, de zaak van uw slaaf, voor *pawijawarå* en *kahoelå*. Ook kan in beide gevallen het pers. voornaamwoord nog 't aanhechtsel *hé* achter zich nemen, b. v. *pandjak-hipoené, hoeman djĕroné, soerat-titijangé, matan panak njahiné*, d. i. zijn bediende, uw rijstveld, mijn brief, het oog van uw kind.

2°. door de woorden *gĕlah* L, *doewé, drĕbé* en *drĕwé* H, die eigen, bezitten, hebben, bezitting beteekenen, tusschen het zelfst. naamwoord en 't pers. voornaamwoord te plaatsen b. v. *sĕpangan g'lah tjahiné*, uw slaaf, *hoetoesan drĕwè*(n) *hi Ratoe*, Uw afgezant, *sampi doewè*(n) *hipoen*, zijne koe, enz.

3°. door het pers. voornaamwoord voorop te plaatsen en dit door middel van de onder 2° genoemde woorden, die nu echter den werkwoordsvorm aannemen, met het zelfst. naamwoord te verbinden. Zoo zegt men: *titijang mĕdoewé bapå, hipoen ng'gĕlah tjitjing, Hiḍå mĕdrĕbé hokå*, voor: mijn vader, zijn hond en Uw kind, welke voorbeelden echter ook kunnen vertaald worden: ik heb een vader, hij bezit een hond, U heeft een kind, even als in: *Hakoedå Toewan mĕdoewé hokå*, hoeveel kinderen heeft U?

§ 111. Als bezitt. voornaamwoorden van den 3e persoon moeten nog afzonderlijk vermeld worden de aanhechtsels *hå* L en *njå* H (of ook wel M.), waarvan 't laatste gewoonlijk nog met *hé* verbonden wordt, b. v. *tjangkĕmå*, zijn of haar mond, *tĕkĕpå*, de deksel er van, *sanoenjå*, zijn verblijf, *hoendoeknjané*, zijn of haar gedrag, enz.

c. Aanwijzende voornaamwoorden.

§ 112. Aanwijzende voornaamwoorden zijn: *hĕnto* of *to* L, (poenikå of nikå H) die, dat, gene; *hĕné* of *né* en *néné* L, (poeniki of niki H) deze, dit, terwijl in brieven en geschriften

ook *hikâ* (die) en *hiki* (deze) voorkomen, die echter niet tot 't Balineesch behooren. *Djĕmak paboewan hĕnto*, haal die siridoos; *panaké tjĕrik hĕnto djĕmĕt pĕsan*, dat kind is zeer lieftallig; *soerat poenikâ sampoen rawoeh ring poenggawâ poenikâ*, die (de bedoelde) brief is reeds tot dien poenggawa gekomen; *djaran néné mĕlahan t'kèn to* L (koedâ poeniki bĕtjikan ring poenikâ H), dit paard is fraaier dan dat.

§ 113. Wil men iets dat ver verwijderd of zeer digtbij is aanwijzen dan zegt men *totonan* L, dat daar, 't gindsche, of *nènènan* en *nènan* L, dit hier (doch poenikâ en poeniki H) b. v. *djĕmak paboewané totonan*, *nènènané tradadi hanggo*, haal gindsche siridoos, deze hier kan niet gebruikt worden. Ook worden deze woorden even als *hĕnto* en *hĕné* gebezigd, wanneer men heenwijst op een persoon of eene zaak waarvan vroeger gesproken is.

d. Betrekkelijke voornaamwoorden.

§ 114. Betr. voornaamwoorden zijn: *hané* en *né* of *néné* L (sané H sang H) welk, welke, die, en *sing* L (hasing H) al wie, al wat, wie. Voorbeelden zijn: *sijap tijangé hané mĕboeloe poetih soebâ mati*, mijne kip die witte veêren heeft is dood; *né mĕgahé di hoemâ k'nâ hĕndoet*, die op het veld werkt wordt bemodderd (spreekwoord); *hanak sané hibi manggihin titijang sampoen mantoek kapradèsâ Bakoeng*, de man, dien ik gisteren ontmoette, is reeds naar het dorp Bakoeng teruggekeerd; *hadâ hanak Boegis ditoe sing tĕkâ matiangâ*, daar is een Boeginees: al wie hem te na komt wordt door hem vermoord; *titijang ngawoelâ ring Hanaké Hagoeng sang djoem'nĕng handiri mangkin ring poeri Boelèlĕng*, ik ben onderdaan van den vorst, die tans regeert in 't paleis te Boelèlĕng [1]).

e. Vragende voornaamwoorden.

§ 115. Tot de vragende voornaamwoorden behooren: *hĕnjèn*

---

1) Het betr. voornaamwoord komt ook vaak voor in verbinding met een aanwijzend of vragend voornaamwoord, b. v. *hané hĕngkèn dĕmĕninâ* — *hané hĕnto*, welke verkiest hij? — die daar; *sané hĕngkèn mahalan* — *sané poeniki*, wat is duurder? — dit hier.

of, in geschriften, *hĕnjon* L, gewoonlijk njèn en njon (sapasirå H) wie, *hĕngkèn* en *hĕntjèn* M, welke, welk en *gĕnå* L, *hapå* L (poenapi of napi H) wat, welke, enz. In 't algemeen kan omtrent deze woorden worden opgemerkt, dat *hĕnjèn* gebezigd wordt wanneer 't een persoon, en *gĕnå* of *hapå* wanneer 't eene zaak geldt, terwijl *hĕngkèn* en *hĕntjèn* hoofdzakelijk in vergelijkingen te pas komen. Voorbeelden zijn: *hĕnjèn njaman tjahiné*, wie is uw broeder? *hĕnjèn hanaké boedoeh hĕnto*, wie is die gekke man? *bakal gĕnå mĕbalih wajang*, wat nut 't naar de wajang te zien? *hapå kaḍĕp*, wat wordt er verkocht? *poenapi kajoen hi Ratoe*, wat is uwe begeerte? *hagamå S'lam t'kèn hagamå Bali hĕngkèn loehoer hĕngkèn né madan soran*, de Islam en de godsdienst der Balineezen: welke daarvan is de beste en welke wordt de minste genoemd? *kali napi mangkin*, hoe laat is 't nu? 1)

Eene uitzondering op dezen regel wordt gemaakt, wanneer men naar iemands naam vraagt, in welk geval men niet zegt: *hapå hadan tjahiné* L (poenapi pasèngĕnan hi Goesṭi H) maar: *hĕnjèn* (sapasirå) *haḍan tjahiné*, wat is uw naam, hoe heet gij?

§ 116. De afgeleide vormen *wiens*, *welks*, worden eveneens gevormd door de woorden *ng'gĕlah* L of *mĕdoewé* H tusschen het vragend voornaamwoord en het zelfst. naamwoord te plaatsen, b. v. *sapasirå mĕdoewé tĕtĕkĕné niki*, wiens stok is dit? *njèn ng'gĕlah kambĕnné*, van wien is dit kleed? *njèn ng'gĕlah panaké tjĕrik hĕnto*, wiens kind is dat?

f. Wederkeerige voornaamwoorden.

§ 117. Het wederkeerig voornaamwoord zich, zich zelf, enz. wordt in 't Balineesch uitgedrukt door *hawak* L, *ḍĕwèk* H en *ragå* V, welke woorden, gelijk we reeds zagen, *lichaam* betee-

---

1) In 't L. B. zegt men: *kali kènkèn djani*, welk woord, *kènkèn*, eigenlijk *hoe*, *hoedanig* beteekent, maar waarschijnlijk toch van *hĕngkèn* (kèn) is afgeleid. Zoo zegt men: *kènkèn djani*, hoe is 't nu — hoe gaat het? *kali kènkèn koerĕnan djĕroné ng'gĕlah panak* (niet *manak*, dat meer bepaald van dieren gebezigd wordt), op welk uur (hoedanig tijdstip) is uwe vrouw bevallen?

Omtrent *napi* (verkorting van poenapi) merken we ook nog op, dat dit woord in deze taal veelvuldig voorkomt als eenvoudige bevestiging, in de beteekenis van: *wel zeker*, *zonder twijfel*, *gij hebt 't geraden*, *hoe kun je zoo iets vragen*, enz.

kenen. Voor den 3e persoon verbindt men deze woorden ook nog met een persoonlijk-bezittelijk voornaamwoord, zoodat ze *hawakå*, *ḍèwèkå* of *ḍèwèkhipoen* en *ragan hi Ratoe* enz., worden uitgesproken; of wel, men vervangt ze door *hibå* 1) en *hibanå*, dat eigenlijk het pers. voorn.woord van den 2e persoon is. Voorbeelden zijn: *hipoen niglig ḍèwèk*, hij slaat zich zelven; *ngoedijang hitjang motjolang hawak*, waarom zal ik mij zelven schade aandoen! *njaman tijangé hijå mati nĕbĕk hibanå*, mijn broeder is dood, hij heeft zich zelven doorstoken; *sampoenang Ratoe ngarijanang ragå soengkan kajoen* (då tjahi ng'gahènang hibå sakit hati L) bezorg U zelven toch geen hartzeer, of: doe U zelven geen verdriet aan!

§ 118. Wanneer men zeggen wil dat men iets *in eigen persoon, alleen*, d. i. *zonder de hulp van anderen gedaan heeft of doet*, dan bezigt men *pĕḍiḍihin* 2) of *pĕḍiḍihan* L, *paḍèwèkan* H, *prĕragahan* V: alleen, op zijn eentje zijn, en ook *hibå-hibå* L en *ragå-ragå* V, welke uitdrukkingen dan — met uitzondering altijd van *prĕragahan* en *ragå-ragå*, die men van zich zelven niet mag bezigen — te gelijk voor den 1e, 2e en 3e persoon geldig zijn, b. v. *hitjang pĕḍiḍihan ng'gahé togogĕné*, ik alleen heb dit beeld gemaakt; *mĕlahan tjahi hibå-hibå mahi*, 't is beter dat je zelf hier komt; *ngoedijang njahi paḍèwèkan d'riki*, waarom zit gij hier zoo alleen; *sapoenapi Ratoe ragå-ragå maktå djinah poenikå*, waarom (hoe) brengt U zelf dit geld, enz.

g. Onbepaalde voornaamwoorden.

§ 119. Onbepaalde voorn.woorden, overeenkomende met ons

---

1) In sommige gevallen schijnt *hibå* echter ook voor de beide andere personen gebezigd te worden, doch we hebben nog geene gelegenheid gehad om het juiste daarvan te weten te komen. Daar we bijna alles, wat met het *L. Balineesch* in betrekking staat, uit den mond van 't volk moesten opschrijven, en een enkele opgevangen volzin nog geen recht geeft om daarop een taalregel te bouwen, zal niemand 't ons zeker euvel duiden, dat we hier en elders sommige punten voor als nog buiten behandeling laten.

2) *Pĕḍiḍihan* en *pĕḍiḍihin* of ook wel *pĕḍiḍi* en *pĕḍihi*. Deze woorden schijnen af te stammen van *ḍihi* (vergelijk Maleisch en ook Balineesch *diri*) dat oorspronkelijk eveneens *lichaam* beteekent, doch thans niet meer dan in de afgeleide vormen voorkomt. *Pĕḍiḍihin* en *pĕḍiḍihan* zijn dan misschien verkortingen van *pĕḍihi-ḍihin* of (juister) *pĕḍihi-ḍihijan*?

men, *iemand*, *iets*, enz. worden in deze taal weergegeven door *hanak* mensch, men, iemand, *kahoelå* slaaf, onderdaan, *hapå-hapå* L (napi-napi H) iets, *toesing* of *sing hapå-hapå* (nèntĕn of tan wèntĕn napi-napi H) niets, enz. Het voornaamwoord *het* daarentegen wordt nimmer uitgedrukt. Voorbeelden zijn: *wèntĕn kahoelå saking Djambranå*, er is iemand van Djambranå; *matan-hanak hĕnot matan hawak sing hĕnot*, iemands of eens anders oog zien zijn eigen oog niet zien (spreekwijze), *nèntĕn wèntĕn napi-napi di pasarré*, er is niets op de markt; *soebå makĕlo timpal tjahiné toesing mahi*, het is reeds lang geleden dat je kameraad niet hier geweest is; *jèn mantoek ring pakajoenan hi Déwå*, als het overeenstemt met Uw (zijn) verlangen.

§ 120. De plaatsing van de verschillende voornaamwoorden wijzigt zich naar de betrekking, waarin ze tot andere rededeelen staan, zoodat daaromtrent bezwaarlijk een bepaalde regel kan worden opgegeven.

V. TELWOORDEN.

§ 121. De Balineezen hebben het tientallig stelsel.

a. Hoofdgetallen.

§ 122. Omtrent de hoofdgetallen merken we vooraf op, dat, behalve voor de getallen 10,100,1000, enz., ook nog voor andere hoeveelheden afzonderlijke benamingen zijn aangenomen, welke nu eens uitsluitend voor de daardoor uitgedrukte hoeveelheid dienen en dan weer als nieuwe eenheid behandeld worden. Bedoelde benamingen, die hieronder zullen worden opgegeven, zijn grootendeels ontleend aan voorwerpen uit het dagelijksch leven, terwijl van enkelen de beteekenis, zelfs voor den inlander, duister is.

§ 123. Bij 't vermelden van eene bepaalde som of hoeveelheid is men gewoon de eerstvolgende eenheid te noemen, en daarvan, met behulp van de woordjes *koewang* L of *kirang* H, zooveel af te trekken als noodig is om het gewenschte getal te verkrijgen. Zoo zegt men om b. v. 83 uit te drukken:

satoes koewang pitoelas = 100 — 17; voor 29: *tigang dasâ kirang hasiki* = 30 — 1, enz.

§ 124. De getallen van 1—9 zijn:

					of, bij afzonderlijke benoeming:
1.	*satoe* of *sâ*	L.	*hasiki*	H.	*habĕsik* en *hasiki*
2.	*ḍoewâ*	„	*kalih*	„	*ḍaḍoewâ* „ *kĕkalih*
3.	*tĕloe*	„	*tigâ*	„	*tĕtĕloe* „ *tĕtigâ*
4.	*hĕmpat*	M.			*hĕmpat*, *pat* of *patpat*
5.	*limâ* of *timâ*	„			*lĕlimâ*
6.	*hĕnĕm*	„			*nĕm* of *nĕmnĕm*
7.	*pitoe*	„			*pĕpitoe*
8.	*koetoes*	L.	*hoeloe*	H.	*hakoetoes* en *hoeloe*
9.	*sijâ*	„	*sangâ*	„	*hasijâ* „ *sangâ*.

Omtrent het getal 2 moet nog afzonderlijk worden opgemerkt, dat het, in zaamgestelde getallen voorkomende, soms wordt uitgedrukt door 't Javaansche *ro* of *ḍo* b. v. in *roras*, twaalf, *karo b'lah*, honderd-vijftig, *ḍomas*, achthonderd of 2 × 400. Voor *tien* zegt men *dasâ* of gewoonlijk *hadasâ*.

§ 125. Wanneer de hier opgenoemde getallen in zamenstellingen als *vermenigvuldigers* voorkomen, nemen ze, met uitzondering van *kalih*, *hĕnĕm* en *koetoes*, die onveranderd blijven, steeds den neusklank *ng* achter zich, b. v. *tĕloeng dasâ*, 3 × 10 = 30, *pitoeng dasâ*, 7 × 10 = 70, *limang kĕṭi*, 5 × 100000 = 500000, *ḍoewang* of *ḍ'wang dinâ*, twee dagen, enz. Hierbij teekenen we nog aan, dat *hĕmpat* of *pat* in dit geval steeds verandert in *pĕtang*, b. v. *pĕtang dasâ* = 40, terwijl *koetoes* en *sijâ* zelden als vermenigvuldigers bij getallen gebezigd, maar gewoonlijk, en dus ook in L. B., door *hoeloe*(ng) en *sangâ*(ng) vervangen worden [1]).

§ 126. De getallen van 11—19 worden uitgedrukt door het woord *wĕlas* of de afgeleide vormen *las*, *ras*, *bĕlas* en *holas* achter de eenheid te plaatsen, n.l.

---

1) Eene merkwaardige uitzondering hierop maken deze telwoorden, geplaatst voor het woord *boelan* L (maand) in welk geval ze den neusklank *niet* aannemen. Zoo zegt men *tĕloe boelan*, *pat boelan*, doch *tigang sasih*, *pĕtang sasih*; *nĕloe-boelanin*, maar *nigang sasihin*, enz. Het is ons niet recht duidelijk, waaraan deze afwijking moet worden toegeschreven.

11. *sawĕlas* M.
12. *roras* L. en *kalih wĕlas* H.
13. *tĕloe-las* L. *tigå wĕlas* H.
14. *pat-bĕlas.*
15. *limå*, soms *limolas.*
16. *nĕmbĕlas.*
17. *pitoelas.*
18. *hoeloe-las* H.
19. *siangolas.*

Voor *achttien* zegt men in het L. B. niet *koetoes wĕlas* maar, merkwaardig genoeg, *plĕkoetoes.*

§ 127. Om de getallen 21—29 te vormen bedient men zich op gelijke wijze van het woord *likoer* als: *salikoer*, *tĕloe likoer, hoeloe likoer* (nimmer koetoes likoer) uitgezonderd het getal **25**, waarvoor het — eveneens Javaansche — woord *sĕlahé* is aangenomen.

§ 128. De meervouden van 10 woorden gevormd, gelijk we onder § 125 reeds zagen, door het woord *dasă* te verbinden met het getal, dat de eenheid uitdrukt. *Vijftig* drukt men echter steeds door *sèkĕt* uit.

§ 129. Omtrent de getallen van 31—99 behoeft nog slechts te worden opgemerkt dat, even als voor 25 en 50, zoo ook voor 35, 45 en 75 afzonderlijke benamingen zijn aangenomen, en wel: *kupat-sasoer* (35), *satimahun* (45) en *tĕloeng* of *tigang-bĕnang* (75). Overigens zegt men: *nĕm dasă nĕm* = 66, *hoeloeng-dasă lĕlimå* = 85, *sèkĕt pĕpitoe* = 57, *pĕtang dasă putpat* of *satimahun koewang habĕsik* = 44, *sangang dasă ḑaḑoewå* = 92, enz.

§ 130. De veelvouden van honderd (hatoes of satoes) zijn:

satak [1])	= 200	*tĕloeng-* of *tigangatak*	= 600.
tĕloeng- of *tigangatoes*	= 300	*pitoengatoes*	= 700.
samas	= 400	*ḑomas*	= 800.
limangatoes	= 500	*sangå* of *sangangatoes*	= 900.

De hier tusschen liggende getallen worden op de gewone wijze gevormd, b. v. *satoes nĕm dasă* = 160, *satak sèkĕt* = 250, *tĕloengatoes plĕkoetoes* = 318, *ḑomas sĕlahé* = 825, uitgenomen 150 en 175, welke getallen door *karo blah* en *lĕbak* worden weêrgegeven.

1) Een ris van 200 kèpèng.

§ 131. Het voorvoegsel *ha*, dat we hier boven telkens aantroffen en, gelijk we onder § 99 reeds opmerkten, *één*, *een geheel* beteekent, behoort eigenlijk te staan voor alle benamingen van hoegrootheden of geheelen, b. v. *hadasâ*, *halaksâ* = 10.000, *hahoekoed*, één lichaam, *hadinâ*, één dag, een geheele dag, enz. Gelijk we echter zagen wordt het hier en daar vervangen door *sa*, welk voorvoegsel hetzelfde beteekent en òf van 't Balinesche *satoe* is afgeleid òf — wat we waarschijnlijker achten — zoo uit het Javaansch is overgenomen. Soms worden beide voorvoegsels willekeurig met elkander verwisseld 1), b. v. in *hapisan* en *sapisan*, eenmaal.

§ 132. Voor *duizend* zegt men *sijoe* of *hasijoe* (in enkele gevallen ook wel *séwoe* Jav.), terwijl in den handel *hapoesoeng* (eigenl. een bindsel van 5 hatak) en *hapĕkoe* (Mal.) veelvuldig voorkomen. Om echter een veelvoud van duizend te vormen bezigt men geen van de hier opgegeven namen, maar uitsluitend *tali*, welk woord dan ook alleen in deze beteekenis door *duizend* mag vertaald worden, b. v. *tĕloeng tali* = 3000, *hakoetoes tali* = 8000, *pĕtang tali ḍomas ḍ'wang dasâ* = 4820, doch *hasijoe satoes kapatsasoer* = 1135, enz.

§ 133. Dezelfde onregelmatigheid, welke we bij de veelvouden van honderd hebben opgemerkt, heerscht ook tusschen de getallen van 1100—1900, die de volgende namen dragen:

sijoe satoes	= 1100	*sĕpâ* of *koetoes hatak*	= 1600
nĕm bangsit	= 1200	„ *satoes*	= 1700
„ „ *satoes*	= 1300	*sijâ bangsit*	= 1800
pitoeng „	= 1400	„ „ *satoes* of *ḍ'wang tali k'wang satoes*	= 1900
„ „ „	= 1500		

1) Dit voorvoegsel *sa* komt in 't Balineesch, even als in 't Javaansch, in verschillende beteekenissen voor, waarover we hier echter niet kunnen uitweiden. In de meeste gevallen stemt 't in beide talen overeen, gelijk de lezer zich daarvan, bij het onderzoek van de hier achter gevoegde lees- en vertaaloefeningen, gemakkelijk overtuigen kan. Alleen maken we opmerkzaam op een woord als *somah* (voor sahoemah) waar 't voorvoegsel, even als in 't Javaansch, een deelgenootschap aan iets te kennen geeft, waaruit echter niet volgt, dat 't in deze beteekenis op alle woorden mag worden toegepast. Het Balineesch schijnt hiervoor oorspronkelijk het voorvoegsel *wa* gehad te hebben, altans men vindt *wadèsâ*, dorpgenoot en *wahoemah*, echtgenoot, het eerste steeds in plaats van *sadèsâ* en 't laatste even menigvuldig als *somah*.

§ 134. Verder heeft men:

halaksâ of *habongkol* en ook *haboengkoes* (Mal.)	=	10.000
lĕbak sĕpâ 1)	=	15.000
plĕkoeloes tali	=	18.000
ḍoewang laksâ	=	20.000
hasijâ (niet sijang) *laksâ*	=	90.000
hakĕṭi	=	100.000
hajoetâ	=	1.000.000
habarâ	=	10.000.000
habĕngong	=	100.000.000

§ 135. Bij outleding van een getal zegt men:

hékan = eenheden,
dasan = tientallen,
toes = honderdtallen,
péjon = duizendtallen,
laksan = tienduizendtallen,
kĕṭèn = honderdduizendtallen,
joetan = miljoentallen,
baran = tienmiljoentallen,
bĕngong = honderdmiljoentallen.

Met uitzondering van *baran* en *bĕngong*, welke getallen het begrip van een Balinees verre te boven gaan, komen deze afgeleide vormen menigvuldig voor, wijl de inlander gewoon is, bij 't uitspreken van een getal, eerst de waarde van elk cijfer afzonderlijk te benoemen en daarna het geheele getal te vermelden. Om b. v. 1870 uit te spreken zegt men: *hékan* 0, *dasan* 7, *toes* 8, *péjon* 1, d. i. *hasijoe ḍomas pitoeng dasâ*. Ook jaartallen worden eenigsins op deze wijze uitgedrukt, b. v. *rah* (één jaar) 0, *tĕnggĕk* (tijdvak van 10 jaar) 7, d. i. — want de eeuw wordt als bekend verondersteld en dus niet afzonderlijk vernoemd — het jaar 1870.

b. Rangschikkende getallen.

§ 136. Rangschikkende getallen worden *somtijds* van hoofdgetallen gevormd door voorvoeging van *ping* en *kaping*, b. v. *tanggal ping koetoes*, de 8e dag der wassende maan. In dit geval worden *de eerste* en *de tweede* echter nimmer door *ping satoe* en *ping ḍoewâ*, maar steeds door *pisan* en *pinḍo* uitge-

1) Hoe men uit de vereeniging van lĕbak (175) en sĕpâ (1600) 15.000 maakt, is ons niet recht duidelijk.

drukt. Bij 't opnoemen van de uren van den dag zegt men *ḍawoeh pisan*, *ḍawoeh ro*, *ḍawoeh tĕloe*, een uur, twee uur, drie uur, enz.

§ 137. Behalve in de gevallen hier boven bedoeld is 't gebruik van *ping* en *kaping* eigenlijk geheel vreemd aan deze taal, en kunnen uitdrukkingen als *de vijfde*, *de honderdste*, enz. slechts door omschrijving of met behulp van een vermenigvuldigend getal (zie beneden) worden weergegeven. Het meest bezigt men daartoe woorden en uitdrukkingen als *maloe*, eerst, vooraan; *maloewan*, eerder, vroeger, het eerst; *paling maloe*, de voorste; *rihin*, achter; *dorijan*, vervolgens, achter; *bin dorijan*, nog meer naar achteren; *bĕdangin*, ten oosten van; *bĕdanginan*, oostelijker; *sĕlat patpat hoeli bĕdawoeh*, de 5ᵉ van de westzijde; *dĕlod tangoe kadjå*, de eerste benoorden de zuidelijke grens; *djani soebå pang tĕloe hitjang mahi*, 't is nu de derde maal (eigenl. driemaal) dat ik hier kom; — *di goemi Boelèlèng lijoe hanaké gĕḍé-gĕḍé ngodagang: di harĕpé Hanaké Hagoeng*, *di djabahan patih*, *lantas poenggawå*, *miwah djaksâ*, *bin kantjå lènan tĕkèn to hadå bihin:* in het rijk Boelèlèng zijn vele aanzienlijke personen, die het bevel voeren: ten eerste (voorop) de vorst, 2° (daar buiten) de rijksbestierder, 3° (vervolgens) de distriktshoofden, 4° (wijders) de rechter, 5° (nog) de prokureur, enz. (lett. anderen, dan die, zijn er ook nog) [1]).

c. Vermenigvuldigende getallen.

§ 138. Deze worden gevormd door de woorden *pang* L of *ping* H vóór het grondgetal te plaatsen, b. v. *pang tĕloe*, driemaal; *ping satoes*, honderdmaal; *ḍaḍoewå pang nĕmnĕm*, tweemaal zes, enz. Voor *tweemaal* zegt men echter in 't L. B. niet *pang ḍoewå* maar *pinḍo* (ping kalih H) en soms ook *nikĕl* (minggĕl H[1]) dat eigenlijk *omgevouwen* en, in dien zin, *dubbel* of *tweevoudig* beteekent.

Viervoudig drukt men uit door *nikĕl ng'goeloeng* of *nikĕl ping kalih*, terwijl men voor *eens* of *eenmaal*, *hatjĕpok* L (hapisan H) zegt.

1) In het H. B. wordt dit *enz.* uitgedrukt door: *lijanan ring nikå talĕr wèntĕn.*

d. Gebroken getallen.

§ 139. Eene breuk drukt men in deze taal uit door het woordje *pah*, deel, gedeelte, tusschen teller en noemer te plaatsen, b. v. *ha-pah-tigâ* = $^1/_3$, *kalih-pah-nĕm* = $^2/_6$, *pitoe-pah-siijâ* = $^7/_9$, enz. Sommige, dus niet alle getallen nemen daarenboven nog het aanhechtsel *han* achter zich als: *hapah-ampatan* of gewoonlijk *hapamputan* = $^1/_4$, *tĕloelas pah satoesan* = $^{13}/_{100}$, *limâ pah koetoesan* = $^5/_8$, enz. Een vaste regel schijnt hierbij evenwel niet gevolgd te worden.

§ 140. Bij eene zamengestelde breuk plaatst men het geheel voorop, en verbindt dit met de breuk door middel van de woordjes *t'kèn* L of *ring* H, die aan, met, en, enz. beteekenen. Zoo zegt men: *ḍaḍoewâ t'kèn hapah-tĕloewan* = $2^1/_3$, *pĕpitoe ring kalihpah dasâ* = $7^2/_{10}$, *plĕkoetoes kèn nĕmpah-sĕlahé* $186/_{25}$, enz.

§ 141. Voor *een half*, *de helft* zegt men: *hatĕngah* en *hasibàk*, *hasigar* of *haparo*, al naar den aard van het voorwerp waarvan sprake is. Ook komen als zoodanig voor *habagi* en *hadoem*, welke woorden echter meer in 't algemeen deel, een gedeelte, enz. beteekenen.

e. Verzamelende en andere telwoorden.

§ 142. Verzamelende getallen, overeenkomende met ons *drie aan drie*, *alle vijf*, *de zeven*, *met hun zessen*, enz., worden in 't Balineesch op verschillende wijzen gevormd en wel:

1°. door eenvoudige verdubbeling van het grondgetal, b. v. *tĕtĕloe-tĕtĕloe* = drie aan drie of bij drieën; *nĕmnĕm-nĕmnĕm*, zes aan zes, en zoo ook *hahoekoed-hahoekoed*, één voor één, bij eenen; 1)

2°. door voorvoeging van *sakâ* of *sĕkâ*, welke vorm met den voorgaande in beteekenis geheel overeenstemt, b. v. *sakatĕloe*, bij drieën, drie aan drie, *sĕkanĕm*, bij zessen, *sakahoeloe*, met hun achten; en zoo ook *sĕkahoekoed*, één voor één; 1)

---

1) Dit laatste voegen wij hierbij om de ware beteekenis van deze verschillende vormen duidelijk te maken.

3°. door voorvoeging van *pa* en achtervoeging van *han*, b. v. *pakakalijan*, met zijn tweeën, bij tweeën zijn; *pĕpitoewan*, met zijn zevenen; *pasèkĕtan*, met zijn vijftigen, en zoo ook het vroeger behandelde *pediḍihan*, *pĕraragahan* of *pragahan*, alleen, op zijn ééntje zijn; [1])

4°. door voorvoeging van *makå*, b. v. *djaran tilijang makanĕm diri*, mijne zes paarden of mijne paarden met hun zessen; *sampiné makĕsatoes hoekoed*, de honderd koeien of de koeien alle honderd, en zoo ook *makåhawak*, het geheele lichaam, de geheele omtrek des lichaams [2]).

§ 143. Uitdrukkingen als *drie het stuk*, *elk zeven* worden van grondgetallen gevormd; nu eens door middel van 't voorvoegsel *ma*, waardoor het getal den vorm van een onzijdig werkwoord verkrijgt, en dan weder, even als in het Javaansch, door de eerste letter van het grondgetal met den neusklank (zie Bedrijvige werkwoorden) te verwisselen, b. v. *makoetoes*, elk acht; *madaså*, tien het stuk en *njèkĕt*, elk vijftig (van sèkĕt); *nomas*, elk acht honderd, (van ḍomas); *njatoes*, honderd het stuk, enz. Voor sommige getallen wordt zoowel de eerste als de tweede vorm gebezigd, waarom 't dan ook niet wel mogelijk is hieromtrent een vasten regel op te geven. Zooveel schijnt alleen zeker, dat getallen als *sĕlahé*, *sèkĕt*, enz., die waarschijnlijk niet oorspronkelijk Balineesch zijn, den neusklank aannemen. In plaats echter van door een dezer beide vormen, kunnen de hier bedoelde uitdrukkingen ook even goed door verdubbeling van het grondgetal, gelijk onder § 142 1° is opgegeven, worden uitgedrukt, b. v. *paḍå rowang tijangé mahoepah hadaså tali haḍiri-haḍiri*, al mijne bedienden krijgen elk tien tali huur.

---

1) Dit laatste voegen wij hierbij om de ware beteekenis van deze verschillende vormen duidelijk te maken.

2) Dit *makå* onderscheidt zich van de andere voorvoegsels hoofdzakelijk hierin, dat 't meer dan deze, eene, om ons zoo uit te drukken, inklusieve beteekenis heeft. Zoo moet b. v. *makåhawak* eigenlijk verstaan worden, het lichaam met zijn geheelen omtrek of van top tot teen; *tijang makĕlĕmah sig kĕkasihan tijangé*, ik ben tot den dag (d. i. des nachts tot het reeds dag was) bij mijn vriend geweest, en zoo ook *makåpĕtĕng*, van 's middags tot en met den voornacht; *hoeli s'mĕng miwah makĕtĕngahi tĕpĕt*, van 's morgens tot en met den middag.

f. Hulptelwoorden.

§ 144. Onder hulptelwoorden verstaan we zulke woorden, die gevormd worden door de verbinding van een grondgetal met de benaming van een voorwerp, hetwelk in vorm of beteekenis eenigsins overeenstemt met het naamwoord, waarvan de hoeveelheid moet worden bepaald. Om b. v. uit te drukken zes paarden, zegt men in deze taal niet *hĕnĕm djaran*, maar *djaran h'nem hoekoed*, d. i. letterlijk vertaald: paard(en) zes lichamen; voor drie boomen: *kajoe tĕloeng pohon*, d. i. boom(en) drie stammen; twee brieven: *soerat kalih lĕmbar*, brief(ven) twee bladen; honderd rijksdaalders: *sĕlakâ satoes kèlèng*, rijksdaalder(s) (eigenl. zilver) honderd duiten, enz.

VI. WERKWOORDEN.

§ 145. De Werkwoorden kunnen verdeeld worden in:

a. Bedrijvige — en

b. Onzijdige werkwoorden

welke beide hoofdsoorten echter, gelijk we zien zullen, in verschillende vormen en beteekenissen voorkomen.

a. Bedrijvige werkwoorden.

§ 146. Onder bedrijvige ww. verstaan we zulke woorden, die in eenig opzicht eene handeling of werking van het onderwerp aanduiden. Zij worden gevormd van alle andere rededeelen, 't zij grond- of afgeleide woorden, en onderscheiden zich van de overige werkwoorden daardoor, dat ze steeds een der neusklanken *n*, *m*, *ng* of *nj* vóór zich nemen.

§ 147. Wanneer alzoo een woord, waarvan het werkwoord gevormd wordt, niet met den neusklank maar met een der overige letters van 't alfabet aanvangt, dan moet deze laatste door *n*, *m*, *ng* of *nj* vervangen of altans voorafgegaan worden. Deze vervanging heeft volgens vaste regels plaats, en wel als volgt:

n komt voor d en t

m „ „ p en b

ng komt voor h, k, g, r, l, j en w; en
nj „ „ tj, s en dj.

Voorbeelden zijn:

nandå	of	*n'dandå*	van	*dandå*
nokal			„	*tokal*
maro			„	*paro*
mĕli	„	*m'bli*	„	*bĕli*
ngĕtjap			„	*kĕtjap*
ngĕdĕng			„	*kĕdĕng*
ngahé	„	*ng'gahé*	„	*gahé*
ng'rahos			„	*rahos*
ng'lĕlĕt			„	*lĕlĕt*
ng'jatnå			„	*jatnå*
ng'walĕs			„	*walĕs*
njĕkĕl			„	*tjĕkĕl*
njapoeh			„	*sapoeh*
njĕmak	„	*nj'djĕmak*	„	*djĕmak* [1]).

§ 148. Uit de boven bijgebrachte voorbeelden kan men zien, dat de letters *h*, *tj*, *k*, *t*, *s* en *p* wèl, en de *w*, *r*, *l* en *j* niet achter den neusklank wegvallen. Met de *d*, *g*, *b* en *dj* echter gaat men zeer willekeurig te werk, zoodat ze nu eens worden weggelaten en dan weer behouden blijven, eene onregelmatigheid, die 't vaak moeielijk maakt om het juiste grondwoord terug te vinden. Zoo zegt en schrijft men meestal: *ng'rĕmĕng*, *ngodå*, *njoewang*, *nalih*, *mĕlog*, *narisdis*, *mobab*, *ngasal*, enz. van *grĕmĕng*, *godå*, *djoewang*, *dalih*, *bĕlog*, *darisdis*, *bobab*, *gasal* en niet, gelijk men op 't eerste gezicht zou kunnen meenen, van *rĕmĕng*, *hodå* of *kodå*, *tjoewang*, *talih*, *pĕlog*, *tarisdis*, *pobab*, *hasal*, enz. [2]).

---

1) Omtrent de *s* en *w* merken we nog op, dat deze letters voor enkele uit 't Javaansch overgenomen woorden in plaats van *nj* en *ng*, door de neusklanken *n* en *m* vervangen worden, b. v. *nandangkanin*, gewond worden, van *sandangkanin*; *noeksĕmå*, overwegen van *soeksĕmå*; *midjil*, uitkomen van *widjil* e. e. a.

Ook teekenen we hier aan, dat woorden, die oorspronkelijk reeds met den neusklank *m* aanvangen, toch nog de ng, gewoonlijk met de ĕ verbonden, voor zich nemen, b. v. *ngĕmatijang*, dooden van *mati*; *ngamĕlahang*, herstellen van *mĕlah*; *ngĕmanisin*, vleien, liefkozen van *manis*, enz.

2) Voor 't gemak van den lezer zullen we hier en elders de hier bedoelde beginletters in onze voorbeelden zooveel mogelijk uitdrukken.

§ 149. Veelal wordt deze neusklank nog voorafgegaan door het voorvoegsel *ha*, en nog menigvuldiger door *ma* of *mĕ*, welke voorvoegsels echter geen invloed op de beteekenis der woorden uitoefenen, en daarom hier ook niet nader behoeven te worden besproken. Voorbeelden zijn: *manjoerat* van *soerat*, *manangis* van *tangis*, *mĕngambil* van *hambil*, *mandjĕmak* van *djĕmak*, *hanaḍah* van *taḍah*, *hanoelis* van *toelis*, enz. 1).

§ 150. Naar hunne beteekenis kunnen de Bedr. ww. nader verdeeld worden in:

a. eenvoudig bedrijvige,

b. overgankelijke (transitieve) en

c. veroorzakende (causatieve) werkwoorden.

a. Eenvoudig bedr. werkwoorden.

§ 151. Tot de eenvoudig bedr. ww. rekenen we alle werkwoorden, die, zonder meer, eene handeling van het onderwerp aanduiden. Ze onderscheiden zich enkel door den neusklank van het woord, waarvan ze gevormd zijn, b. v. *ngamah* eten van *hamah*; *ngĕling*, weenen van *hĕling*; *ngĕpoek*, punten van *kĕpoek*; *nampĕl*, pleisteren van *tampĕl*; *n'ḍoeḍoek*, opbeuren van *ḍoeḍoek*. (Zie ook de voorbeelden onder § 147).

§ 152. Tot deze soort behooren vooral:

1°. alle ww., wier grondwoord het voorwerp aanduidt waarmede de handeling geschiedt, als: *mantjing*, hengelen van *pantjing*, hengelroede; *noembĕg*, spitten van *toembĕg*, spade; *nĕnggalâ*, ploegen van *tĕnggalâ*, ploeg; *nj'djaring*, met netten visschen van *djaring*, net, en

2°. alle ww., waarvan het grondwoord als de vrucht der handeling of werking moet beschouwd worden, b. v. *nèmbok*, een' kleimuur maken van *tèmbok*, kleimuur; *njoerat*, een brief schrijven van *soerat*, brief; *ngortâ*, eene tijding brengen van *hortâ*, bericht, tijding, enz. 2).

---

1) Om verwarring met de onafscheidelijke voorvoegsels *ha* en *ma* (zie Telwoorden en Onzijdige werkwoorden) te voorkomen, schrijven we de woorden echter steeds zonder dezen voorslag.

2) Zie ook § 143.

b. Overgankelijke werkwoorden.

§ 153. Onder overgankelijke of transitieve ww. verstaan we zulke werkw., die eene daad, handeling of werking van het onderwerp te kennen geven, waarvan een persoon of eene zaak het voorwerp is. Ze onderscheiden zich van andere werkwoorden daardoor, dat ze, met den neusklank, ook nog het aanhechtsel (*h*)*in* achter zich nemen. Voorbeelden zijn: *ngatoerin*, iets aanbieden van *hatoer; ngahoekin*, iemand roepen van *kahoek; n'ḍawoehin*, iemand oproepen van *ḍawoeh; m'barĕngin*, iemand helpen van *barĕng; nakènin*, iets vragen van *takèn*, enz. [1]).

§ 154. Tot deze soort behooren o. a. ook:

1°. het grootste gedeelte dier werkwoorden, welke in onze taal met *be* aanvangen, als: *nĕgakin*, bezitten, berijden van *tĕgak; mĕnèkin*, beklimmen van *pĕnèk; ngajahin*, bedienen van *hajah; mongorin*, beknorren van *pongor; ng'goejoenin*, bespotten, belachen van *goejoe; n'dĕmĕnin*, begeeren van *dĕmĕn*, enz.;

2°. werkwoorden wier grondvorm tevens het voorwerp is, waarmede iemand of iets wordt voorzien, b. v. *ngĕmasin*, van goud voorzien van *hĕmas* goud; *matinin*, van een heft voorzien van *pati* heft; *ngambĕnin*, iemand kleeden van *kambĕn*, kleed; *ngisinin*, vullen, een verzoek inwilligen, van *hisi* inhoud; *nambanin*, geneesmiddelen toedienen van *tambå*, geneesmiddel, enz.

§ 155. Andere voorbeelden van met *hin* gevormde ww. zijn: *m'brĕsihin*, schoonmaken; *ningalin*, bezien; *nj'djalanin*, begaan, een pad volgen; *ng'langkoengin*, voorbijloopen, voorbijstreven; *ngĕnĕmin*, kouten, iemand vriendelijk toespreken; *mahĕkin*, naderen, digt bij komen; *moetranin*, (geld) op intrest nemen; *nĕpoekin*, vinden, aantreffen; *ngĕwangsitin*, wenken, toewuiven; *ngoeroepin*, verruilen; *nawĕngin*, tegenhouden; *ngĕngkĕbin*, verbergen, zich schuil houden; *mojanin*, betwijfelen; *n'dalihin*, beschuldigen; *ngoewèhin*, geven; *noembasin*, afkoopen e. d.

---

1) In geschriften wordt *hin* vaak vervangen door 't Javaansche *hi*, b. v. in *ng'loewari*, verbannen, *ngoeripi*, iemand het leven schenken, van *loewar* en *hoerip*.

§ 156. Wordt in een der boven opgegeven gevallen, het *direkt* voorwerp vermeld, dan behoort dit onmiddelijk achter het werkwoord te staan, b. v. *hědå měněkin kajoe laboeh njěn*, klim niet in den boom, ge zult vallen; *měkědjang hanak mělahib ng'langkoengin timpalå*, al de lieden gingen op de vlucht elkander voorbijloopende, d. i. de een al harder dan de ander. Dit heeft eveneens plaats wanneer — wat ook kan voorkomen — het werkwoord te gelijk een voorwerp in den 3e en 4e naamval bij zich heeft, b. v. *bèndjang titijang djagi ngatoerin hi Toewan bantèng hakit*, morgen zal ik u een span ossen aanbieden; *pidan tjahi bin mahi ngoewèkin jå pipis*, wanneer komt ge weer hier om hem geld te geven?

c. Veroorzakende werkwoorden.

§ 157. Veroorzakende of causatieve werkwoorden zijn in 't algemeen zulke werkw., die aanduiden, dat de handeling of daad van het onderwerp *aan*, *met*, *jegens* en ook *voor* of *ten behoeve* van iemand of iets plaats vindt. Ze zijn door 't aanhechtsel (h)*ang* van de andere bedr. werkw. onderscheiden, en kunnen, gelijk we reeds aanduidden, in verschillende beteekenissen voorkomen. Voorbeelden zijn: *ngatoerang*, iemand iets aanbieden; *nakènang*, aan of naar iemand vragen; *njoehoedang*, iemand doen ophouden, afzetten; *njoengsoetang*, om iemand of iets treuren; *ng'rawoehang*, doen komen, zenden; *maděmang*, dooden, iemand doen sterven; *moelěsang*, in slaap maken; *ngoerěnang*, uithuwelijken; *noembasang*, voor iemand koopen; *ng'lahibang*, doen vluchten, ontvoeren; *ngidihang*, voor iemand verzoeken; *ng'rawosang*, voor iemand het woord doen, enz.

§ 158. Heeft de handeling *jegens*, *voor* of *ten behoeve van* iemand of iets plaats, en wordt 't indirekt voorwerp met name genoemd, dan plaatst men dit gewoonlijk onmiddelijk achter 't werkwoord; terwijl, wanneer ook het direkt voorwerp vernoemd is, dit door *těkèn* L (ring H) of eveneens onmiddelijk met het eerste verbonden wordt, b. v. *hiljang bakal mělihang jå djaran limang hoekoed*, ik zal voor hem vijf paarden koopen; *patjahang tijang soeraté hakědjěp*, lees mij (voor mij) even dezen brief voor; *hijå ngěmboesang kadoetan t'kèn timpalå*, hij trok de kris tegen zijn

kameraad; *hasapoenapi hi Goesti noenasang hipoen sinampoerâ*, hoe kan U voor hem vergiffenis vragen! *pĕngarit tijangé ng'rorod moelih njĕn djani ngalihung djaran tijangé padang*, mijn grasjongen is naar huis geloopen, wie zal nu gras zoeken voor mijn paard?

§ 159. Het aanhechtsel *hang* komt ook nog voor;

1°. in de beteekenis van *naar* of van ons aanhechtsel *waarts*, in zooverre daardoor eene handeling of beweging in de ruimte of in den tijd wordt aangeduid, b. v. *n'dingĕhang*, naar iets luisteren van *dingĕh; ngidĕpang*, gehoorzamen van *hidĕp; mahĕkang*, digt bij brengen, naderen, van *pahĕk; nĕgĕhang*, opheffen, in de hoogte brengen, van *tĕgĕh; nganginang*, iets oostwaarts brengen, oostwaarts gaan, van *kangin; ngawoehung*, of gewoonlijk, *ngawang*, westwaarts gaan van *kawoeh;* en zoo ook de uitdrukkingen: *njoréhang*, tegen den middag van *soré; ngedaslĕmahang*, tegen den morgenstond van *hĕdaslĕmah*, enz.

2°. in den zin van *gebezigd worden tot*, waarbij het onderwerp tevens het middel is waardoor de handeling geschiedt, b. v. *sĕpat hĕnto bas tjĕnik tra dadi ban njĕpatang*, die liniaal is te klein: men kan er niet mee linieëren; *soewahĕné tra dadi s'wahang*, deze kam kan niet tot kammen gebezigd worden; *pangoetik tijangé poentoel moentjoekĕné sing dadi ban noelisang*, mijn schrijfstift is afgestompt; men kan er niet mede schrijven.

3°. in de beteekenis van *wegens*, *ter oorzake van* iemand of iets in een of anderen toestand verplaatst worden, b. v. *panak hipoené ng'gĕlĕmang gigi*, zijn kind lijdt aan tandpijn of is ziek wegens de tanden; *hibi kranan hitjang sing dâ mahi bahan hitjangé njakitang basang*, ik ben gisteren niet hier gekomen, omdat ik buikpijn had of ziek was ter oorzake van mijn buik; *bé*, *hanaké hĕnto hangobang tijang nganggo saroewâ mas dogĕn*, hemel! die man, wat sta ik daarover verbaasd (hij) draagt één goud al goud! 1)

---

1) Omtrent de verbinding van de aanhechtsels *hang* en *hin* merken we op, dat ze, gelijk uit de verschillende voorbeelden blijkt, de *h* verliezen achter

§ 160. Gelijk we in § 146 ter loops opmerkten, kan 't bedrijvend werkwoord ook gevormd worden van woorden, die op hun beurt reeds van andere zijn afgeleid. Op deze wijze treft men eene menigte veroorzakende werkwoorden aan, wier grondwoord een met *pa* of *pi* afgeleid zelfstandig naamwoord is, welk voorvoegsel dan, volgens den regel in § 147 opgegeven, de *p* met *m* verwisselt, b. v. *matampijang*, aan iemand overhandigen, van *patampi*, ontvangst en *tampi* ontvangen; *mit'wijang*, iemand verklaring van iets geven, van *pit'wi*, opheldering en *toewi* zeker, waar, enz.; *matawangang*, iemand met een ander in kennis brengen, van *patawang*, kennis en *tawang*, kennen, weten; *mihoetangang*, borgen, van *pihoetang* en *hoetang*, schuld, enz.

§ 161. Ten slotte maken we er nog opmerkzaam op, hoe in deze taal eene menigte woorden wordt aangetroffen, die geheel den vorm van een bedrijvend werkwoord hebben, zonder dat ze evenwel als zoodanig kunnen worden aangemerkt, zooals b. v. *ngiḍam*, met lusten zijn eener zwangere, van *hiḍam*, *ng'boes*, de koorts hebben, van *kĕboes*, *manggĕloet*, aan darmkramp lijden, *m'badbadin*, 't zich openen van de baarmoeder, *noedjoe*, op 't juiste tijdstip iets zijn of doen, van *gĕloet*, *badbad* en *toedjoe*, en ook *ngĕmbak-hĕmbakin*, van stem verwisselen, van *hĕmbak*.

b. Onzijdige werkwoorden.

§ 162. Onder onzijdige werkwoorden verstaan we zulke werkwoorden, die aanduiden, dat het onderwerp zich in een of anderen toestand bevindt, of zoo ze al eene werking te kennen geven deze tot het onderwerp der rede bepaald blijft.

§ 163. De hier bedoelde werkwoorden kunnen in deze taal voorkomen:

1°. als grondwoorden zonder eenig voor of achtervoegsel, b. v. *loenghå* (loewas L.) gaan, reizen, *poelĕs* (sirĕp V.)

---

woorden die op een medeklinker eindigen, terwijl ze achter een klinker òf onveranderd blijven òf in *nang*, *jang*, *wang* en *nin* veranderen. Voorbeelden zijn nog: *ngarijanin* of *ngarijanang*, *nanginin*, *ngadajang*, *ng'jatnahin*. *mĕtahang*, *mĕsoewang*, *nĕkajang*, *ngamarggijang*, *mbĕḍilin*, *matinangang*, van *karijå*, *tangi*, *hadå*, *jatnå*, *pĕtå*, *pĕsoe*, *tĕkå*, *marggi*, *bĕḍil*, *patinang*. Zie ook onder § 39.

slapen, *bangoen* L., opstaan, *mati*, sterven, *rawoeh*, komen, aankomen, *hilang*, zoek raken; of eenvoudig met het meer besproken voorvoegsel *ma* of *mĕ*, dat in den regel wel vóór sommige van deze woorden geplaatst wordt, maar ook even goed kan worden weggelaten, b. v. *saré* en *mĕsaré*, liggen, *djalan* en *mĕdjalan*, *kisid* en *makisid*, enz.

2°. als van zelfst. naamwoorden afgeleide werkwoorden met het *onafscheidelijk* voorvoegsel *ma* of *mĕ* [1]), welke woorden eveneens het *zijn in een toestand*, maar toch meer bepaald het *aan zich hebben* of *in het bezit zijn* van iets uitdrukken, b. v. *mahoemah*, wonen, van *hoemah*, huis, *mahadan*, heeten, van *hadan*, naam, *mahanak*, baren, van *hanak* [2]), kind, *magoeroe*, tot vader hebben, van *goeroe*, vader, *mapangadji*, kosten, waard zijn, van *pangadji*, prijs, waarde, *makambĕn*, gekleed zijn, van *kambĕn*, kleed, *mĕkidoeng*, zingen, van *kidoeng*, lied, *mapasanggrahan*, overnachten, verblijf houden, van *pasanggrahan*, logement. In dezen zin moeten dan ook opgevat worden uitdrukkingen als *madahĕt*, over land (gaan), van *dahĕt*, land, *mapasisi*, langs het strand (loopen), van *pasisi* zeestrand enz. [3]).

3°. als zuivere toestandswoorden, die, even als in 't Javaansch, van oorspronkelijke woorden gevormd worden door invoeging van de lettergreep *am*, *ĕm* of gewoonlijk *oem*, b. v. *doemadi*, in wording zijn, van *dadi*, worden, *doemâhâ*, maagd zijn, van *dâhâ* maagd, *koemahoelâ*, onderworpen zijn, van *kahoelâ*, slaaf, *loemampah*, op reis zijn, van *lampah*, gang, *toemĕkâ*, komen, van *tĕkâ* komen.

§ 164. Tot deze soort behooren mede: alle woorden die in onze taal tot de onpersoonlijke werkwoorden gerekend worden, met uitzondering van *regenen* en *waaien*, die niet door *ma*,

---

1) Vergelijk hiermede 't Maleische voorvoegsel *ber*.

2) Even als 't voorvoegsel *ka* smelt ook *ma* met de eerste lettergreep veeltijds zaâm, wanneer deze de *h polos* is, zoodat deze voorbeelden ook *manak*, *madan*, *momah* worden geschreven en uitgesproken. Zoo ook *mahisi* en *misi* gevuld zijn, *mahadji* en *madji* kosten.

3) Ook dit onafscheidelijk voorvoegsel wordt, althans in de hooge taal, soms door *ha* vervangen, b. v. *hapangkoesan* genoemd zijn, van *pangkoesan*, naam; *hadj'ro* wonen, van *djĕro*, woning, enz.

maar met behulp van *hadå* L. (wèntĕn H.) zijn, er is, gevormd worden. Voorbeelden zijn: *magrĕh*, donderen, *makoedoes*, stuiven, *maloewab*, koken van water, *makilap*, bliksemen, schitteren, doch *hadå hoedjan*, regenen, *wèntĕn hangin*, waaien.

§ 165. Ook treft men in deze taal eene menigte toestandswoorden aan, die niet met *ma*, maar als de bedrijvende werkwoorden met den neusklank gevormd worden, welke werkwoorden dan meer bepaald aanduiden, dat het onderwerp in eenig opzicht met het grondwoord overeenstemt, b. v. *ngĕḍis*, zwerven als een *kĕḍis*, vogel, *ngoerangkå*, gebouwd zijn als een *hoerangkå*, krisgevest, *nolé*, een misvormd lichaam hebben als een *tolé*, hofdwerg, *ngĕmbang*, op eene *kĕmbang*, bloem, gelijken, *njĕlĕbingkah*, eene verharding in de borst hebben, van *tjĕlĕbingkah*, potscherf, enz.

§ 166. De in de vorige § bedoelde beteekenis hebben ook sommige woorden, die in plaats van het ingevoegde *oem* het woord *koem* of *koemå* vóór zich nemen, als daar zijn: *koemådjahoem*, het uitkomen van de veeren bij jonge vogels, van *djahoem*, naald, *koemåpahĕt*, hetzelfde doch iets later, van *pahĕt*, bijtel, *koemårowang*, zich aanstellen als een *rowang*, volgeling, gezel, *koemåtapis*, half rijp zijn van vruchten, van *tapis*, klappervezels, enz. 1)

§ 167. Ten slotte merken we nog op, dat sommige werkwoorden in 't L. B. den neusklank aannemen, terwijl het daaraan beantwoordend woord in de hooge taal den vorm van een onzijdig werkwoord behoudt of omgekeerd, b. v. *ngĕntjĕh* L. en *mĕwarih* V., wateren, *nggĕlah* L. en *madoewé* H., hebben, bezitten, *mĕḍĕm* L. en *mĕsaré* V., liggen, *mabalih* L. en *nonton* H., naar iets kijken, enz.

§ 168. Bij de behandeling van het werkwoord moeten nog afzonderlijk besproken worden sommige werkwoorden, die ook wel tot de bedrijvende of lijdende behooren, doch in vorm of beteekenis van de gewone werkwoorden meer of minder afwijken. Ze kunnen gevoegelijk onder twee hoofdrubrieken nl.

---

1) Zeer vreemd is de afleiding van *tjoemåhĕmpakå* en *njoemåhĕmpakå*, dat de inlanders verklaren door: middelmatig groot voor een mensch d. i. zoo groot als de *tjĕmpakå*struik. 't Is ook mogelijk dat deze woorden, op de wijze als in § 163, 3° is aangegeven, gevormd zijn van het passief (zie § 186) met voorgevoegd *ka*.

a. Wederkeerige- en
b. Zaamgestelde werkwoorden
worden zaamgevat.

a. Wederkeerige werkwoorden.

§ 169. Het eigenlijk wederkeerig werkwoord, waarbij het onderwerp tevens voorwerp is, bezit in 't Balineesch geen uitwendige kenteekenen, waardoor het van een toestandswoord kan worden onderscheiden. Het wordt echter in den regel uitgedrukt door woorden, die op zich zelf reeds zulk eene reflektieve beteekenis hebben en dus ook niet anders dan door middel van ons *zich* kunnen vertaald worden, b. v. *mĕwadjik*, zich de handen wasschen, *mĕsoewah*, zich kammen, *mĕsèh* (van *hĕsèh*) zich verkleeden, van kleeding verwisselen, enz.

§ 170. Anders is 't gesteld met die soort van wederkeerige werkwoorden, welke te kennen geven, dat de handeling, door 't grondwoord uitgedrukt, *wederkeerig tusschen twee of meer personen* plaats heeft. Deze worden n.l. van andere woorden gevormd;

1°. door voorvoeging van *ma* en achtervoeging van *han*, b. v. *matĕtigtigan*, elkander klappen uitdeelen, van *tigtig*, slaan, *mĕtĕtoembakan*, een (spiegel) gevecht met toembak's houden, *matĕtimpoegan*, elkander met steenen gooien, van *timpoeg*, met iets werpen. Hiertoe behooren ook alle woorden, die een spel aanduiden als: *matĕtadjèn*, hanevechten, van *tadji*, hanespoor, *madjadjangkrikan*, krekels laten vechten, van *djangkrik*, krekel, *mĕlalajangan*, vliegers oplaten, van *lajang*, vlieger, enz.

2°. door voorvoeging van *saling* en *salèng*, b. v. *saling toeloep*, elkander met de toeloep schieten, *salèng halih* elkander zoeken, *saling djambat*, elkander bij de haren trekken, en

3°. doch zeldzamer, door achter het werkwoord *met* den neusklank den lijdenden vorm van datzelfde werkwoord te plaatsen, b. v. *noeloep katoeloep*, *ngalih kalih*, *ndjambat kadjambat*, d. i. schieten en beschoten worden, zoeken en gezocht worden, bij de haren trekken en bij 't haar getrokken worden.

b. Zaamgestelde werkwoorden.

§ 171. Onder deze soort verstaan we zulke werkwoorden, die 't zij door verdubbeling van het grondwoord of wel door zaamvoeging van twee verschillende woorden zijn afgeleid. Ze kunnen eveneens zoowel in den bedrijvenden als onzijdigen vorm voorkomen.

§ 172. De door verdubbeling gevormde woorden duiden aan, dat de handeling of toestand, door het grondwoord uitgedrukt, *in verhoogde mate* of *voortdurend* en *bij herhaling plaats vindt.* Voorbeelden zijn: *mĕlalilali*, voor zijn genoegen uitgaan, van (mĕ)*lali*, spelen; *loewas-loewas*, steeds op weg zijn, van *loewas*, gaan; *ngijo-hijo*, iemand aanhoudend lastig vallen, van *ngijo* en *hijo*, plagen; *ngoesab-hoesab*, met kracht over iets heenwrijven, boenen, van *ngoesab* en *hoesab*, met de hand over iets heenwrijven, uitvegen; *mahalon-halon* of *malonalon*, op zijn gemak, of eigenlijk, als vrij man reizen, van *halon*, langzaam, bedaard; *ngĕlawan-lawanin*, zich hardnekkig tegen iets verzetten, of zich met geweld goed houden, van *ngĕlawan* en *lawan*, tegenstaan; *ngidĕh-hidĕhang*, iets of iemand overal rondvoeren, van A—Z sturen, van *ngidĕh* en *hidĕh*, rondgaan, omgaan, enz.

§ 173. Tot deze soort rekenen we ook de woorden, waarvan alleen de eerste medeklinker verdubbeld wordt en die tevens *ma* vóór en *han* achter zich nemen, op dezelfde wijze als daarvan onder § 170 reeds voorbeelden zijn opgegeven. Zoo zegt men: *masasambatan*, weeklagen, van *sambat* en *njambat*, vermelden, uitspreken; *matjatjolongan*, smokkelhandeldrijven, van *tjolong* en *njolong*, zich stil toeeigenen; *magagoejoenan*, pret maken, van *goejoe* en *ng'goejoe*, lachen; *masasambĕhan*, met beide handen uitstrooien, van *sambĕh* en *njambĕh*, uitstrooien, zaaien, enz.

§ 174. De beteekenis van de uit verschillende woorden zaamgestelde werkwoorden kan het best uit die woorden zelven worden opgemaakt, zooals *madéwâ-saksinin*, eene zaak in den tempel bezweren, van *padéwâ* en *déwâ*, god en *saksi*, getuige; *nĕloeboelanin*, offeren voor een kind van 3 maanden, van *tĕloe*, drie en *boelan*, maand; *ngĕḍas-lĕmahang*, tegen den morgenstond gaan, van *hĕḍas*, bijna, hoofd en *lĕmah*, dag; *njingak-hanèh*, met één oog zien, van *tjingak*, zien en *hanèh*, ééne zijde, enz.

§ 175. Uit de boven bijgebrachte voorbeelden blijkt, dat de voor- en achtervoegsels steeds vóór 't eerste en achter 't tweede lid geplaatst worden. Sommige zaamgestelde werkwoorden wijken echter in zooverre van dezen regel af, dat ook het tweede lid den neusklank van 't eerste aanneemt, b. v. *mĕlog-mĕlogin*, iemand voor 't lapje houden, van *bĕlog*, *noewès-noewès*, kerven, van *toewès*, *mĕtâ-mĕtahang*, steeds over iemand of iets spreken, van *pĕtâ*, *nimpoeng-nimpoeng*, den verkwister spelen, van *timpoeng*, e. m. a.

Vervoeging.

§ 176. De werkwoorden ondergaan in 't Balineesch nimmer verandering in den vorm door *vervoeging*. Het onderscheid tusschen de verschillende *tijden* wordt uitgedrukt door afzonderlijke woordjes, die, op eene enkele uitzondering na, vóór 't werkwoord geplaatst worden en steeds voor de drie personen enkel- en meervoud dezelfde zijn.

§ 177. De *tegenwoordige tijd* wordt voorgesteld door den eenvoudigen vorm van het werkwoord, gelijk dit in de onbepaalde wijs optreedt, b. v. *ngamah*, eten, *hitjang ngamah*, ik eet, at, *tjahi ngamah*, gij eet, at; *hijâ nĕgakin djaran*, hij zit, zat te paard; *titijang sami ngarijanang hi Ratoe togog mas*, wij maken, maakten, voor U (Hem) een gouden beeld.

§ 178. De *verledene tijd* is kenbaar aan de voorgevoegde bijwoorden van tijd *soebâ* L. (sampoen H. *woes* of *hoes* H^t^) reeds, afgedaan enz.; *hitjang soebâ ngamah*, ik heb gegeten, *mémèn tjahiné soebâ mati*, uwe moeder is gestorven, *hipoen sampoen mantoek*, hij is, of was vertrokken. Tot versterking worden *soebâ* en *sampoen* nog vaak gevolgd door *tĕlah* L. en *tĕlas* H. die *op*, *geheel ten einde* beteekenen.

§ 179. De *toekomende tijd* eindelijk vormt men door *bakal* L. (djagâ en djagi H. patjang H^t^.) die vóór en *njanan*, (njan of njĕn) [1]) L. dat nu eens vóór en dan weer achter het

---

1) Wanneer *njĕn* vóor het werkwoord staat wordt 't gewoonlijk daarachter nog eens herhaald, b. v. *hĕdâ mĕlali tjitjing njĕn goetgoetâ njĕn*, speel niet met den hond, straks zal hij je bijten.

werkwoord geplaatst wordt, b. v. *pidan tjahi bakal ngoetang*, wanneer zult gij het verbrandingsfeest houden? *Titijang djagi marĕk ring Hanaké Hagoeng*, ik zal voor den vorst verschijnen; *hi Ratoe patjang rawoeh m'riki*, Hij zal herwaarts komen; *k'ḍå ngamah warangan mati njĕn*, eet geen rottekruid ge zult (eigenl. straks) sterven. In de meeste gevallen worden deze woorden echter vervangen door uitdrukkingen als *pajoe* L. (doeroes H.) doorgaan, plaats vinden, *maboedi* L. (kajoen en mĕkajoen V.) voornemens zijn, en andere, die eveneens vóór het werkwoord behooren te staan, b. v. *hi Goesṭi mĕkajoen loenghå* de Goesṭi wil (zal) op reis gaan, *pidan pajoe boeḍal tjahi*, wanneer zult gij naar huis terugkeeren? Ook kunnen ze worden weggelaten wanneer reeds een bijwoord van tijd is voorafgegaan: *bèndjang titijang m'riki*, morgen kom ik hier of zal ik komen, *di tĕḍoehané hitjang mĕḍĕm*, tegen zonsondergang zal ik gaan liggen, enz.

§ 180. De *gebiedende wijs* wordt gevormd door den eenvoudigen vorm der verschillende werkwoorden, doch zonder neusklank of eenig ander voorvoegsel, b. v. *loewas*, ga, vertrek! *hamah*, eet! *pĕnèkin kajoe hĕnto*, klim in dien boom! *hatoerang soerat né ring hi Goesṭi*, breng dezen brief naar den Goesṭi! *halihang djaran tijangé paḍang*, zoek gras voor mijn paard! *kambĕnin hanaké tjerik hĕnto*, kleed dat kind aan! *kanginang*, ga oostwaarts of breng 't oostwaarts!

Tot verzachting of versterking plaatst men vaak achter het werkwoord woordjes als *té*, *tèh*, *ké*, *djå*, *pèt*, *sih*, enz., die met ons: toch! eilieve! kom aan! overeenstemmen, b. v. *djalan pèt*, ga toch! *kĕmå ké paḍå moelih*, gaat nu allen naar huis! *hènggalang pèt*, doe 't toch haastig! rep je! *mahi djå hadå tamijoe tĕkå*, kom toch even hier er zijn gasten gearriveerd!

§ 181. Wanneer men niet bepaald beveelt, maar verzoekt of uitnoodigt, dan maakt men gebruik van woorden als: *så* of *sang* L. als je blieft, wees zoo goed, *tĕgarang* L. (hindajang H.) beproef, probeer, tracht, *rarisang*, ga voort, enz. Hierbij merken we echter op, dat het werkwoord achter *sang gewoonlijk* eveneens *zonder*, doch achter een der andere woorden *steeds met* den neusklank wordt uitgesproken, b. v. *sang b'lihang nasi*, koop als je blieft rijst (voor mij), *sang ḍoeḍoekang jå topongå*, wees

zoo goed den hoed voor hem op te rapen, *hindajang ng'rĕrĕhang bapan titijangé hoelam pasihé*, heb de goedheid wat visch voor mijn vader te zoeken. [1])

§ 182. Tegenover meerderen drukt men zijn wensch of begeerte uit door *hitjå*, gunst, behagen, het behage U! en *hoegi*, moge, dan wel door kortere of langere omschrijving, waarbij de beleefdst mogelijke woorden en uitdrukkingen tot inleiding worden bijeengehaald, b. v. *hitjå hi Goesţi ngarawoehang soerat poeniki ring hi Anoe*, moge 't U behagen dezen brief aan N. N. te doen toekomen, *titijang ndawĕgang pisan jèn wantah Toewan s'wétjå hanggèn titijang kahoelå titijang mamitang tambå hitjå Toewan ngoerip sikijan titijangé*, d. i. ik dring zeer bij U aan, moge 't U slechts behagen mij tot Uwen slaaf te maken, ik smeek U mij een geneesmiddel af te staan, het behage U toch mijn lichaam het leven te schenken.

§ 183. Om uit te drukken dat iets *niet mag* of *niet behoeft* te geschieden — de zoogenaamde *verbiedende wijs* — dienen de woorden *hĕḍå* of verkort *ḍå* L en *sampoenang* of *sampoen* H, die door geenzins, het mag niet, het behoeft niet, toch niet, kunnen vertaald worden en steeds aan het begin eener rede staan. Het werkwoord behoudt in dit geval, gelijk van zelf spreekt, zijn gewonen vorm. Voorbeelden zijn: *hĕḍå njahi mĕlali hapi kĕboes njĕn*, speel niet met vuur straks zult ge u branden, *hĕḍå tjahi mĕsoewang pĕtå gĕḍé-gĕḍé hawak tondèn mĕsoewang pĕgahé*, ge moet niet zoo meesterachtig praten, ge hebt nog niets tot stand gebracht, *ḍå ngabå hapå-hapå*, ge behoeft niets meê te brengen, *sampoenang hi Ratoe doekå ring titijang*, wees U toch niet boos op mij.

§ 184. Uitdrukkingen als *laat 't staan*, *schei uit*, *op een anderen keer*, enz. worden in deze taal weergegeven door *dĕpang* (ook depin) L en *banggajang* H, van *hĕndĕp* en 't Javaansche *banggå*, veelal met achtergevoegd *soebå* of *sampoen*.

Deelwoord.

§ 185. Ook het deelwoord, als bizondere vorm van 't werk-

1) In sommige gevallen wordt dit *sang* als *hitjang* gebezigd. De beteekenis is ons overigens niet zeer duidelijk.

woord, bestaat in deze taal niet. De wijze waarop het wordt uitgedrukt blijkt genoegzaam uit de hier en daar opgegeven voorbeelden, waaraan we nog de volgende toevoegen: *mangdé kipoen tan sangkală padjalannjané ngaḍĕp djalĕmă poenikă*, opdat hem niets kwaads overkome op zijnen weg verkoopende die menschen; *kijă k'nă katjanḍak bahan rowang tijangé*, hij (of zij) werd aangehouden door mijn volgeling; *katoelis ring dină W'rĕspati Wagé*, geschreven op den dag W. W.; *sarawoeh titijang ring Boelèlèng*, te Boelèlèng aankomende of aangekomen; *sasampoené mĕnṭik pidjĕré*, de palmboomplant uitgesproten zijnde; *sahoesan mablandjă*, de inkoopen gedaan hebbende, enz.

De handelende en lijdende vorm van het werkwoord.

§ 186. Ten slotte moet nog de aandacht gevestigd worden op twee hoofdvormen van het werkwoord, gewoonlijk het *aktief* (handelende vorm) en het *passief* (lijdende vorm) genoemd, wijl door het eerste wordt uitgedrukt, dat het onderwerp de handeling, waarvan sprake is, verricht, terwijl het tweede daarentegen te kennen geeft, dat het onderwerp die handeling ondergaat. Daar echter deze onderscheiding, gelijk van zelf spreekt, alleen bij de bedrijvende werkwoorden te pas komt, en de eenvoudige vorm van deze reeds van zelf het aktief aanduidt, zoo behoeven we nog slechts bij den lijdenden vorm eenige oogenblikken stil te staan.

§ 187. Dit passief nu komt in het Balineesch in twee hoofdbeteekenissen voor, die door afzonderlijke voorvoegsels van malkander onderscheiden worden, en wel

1°. het passief, dat van grondwoorden gevormd wordt door voorvoeging van *ka* of *kĕ*, als: *katoelis*, geschreven, *kabaktă*, gebracht zijn, *kahatoerin*, aangeboden worden, *kapangandikajang*, gezonden worden, *kahoenggahang* of *koenggahang*, naar boven b. v. aan boord van een schip gebracht worden, *kahisinin* of *kisinin*, gevuld worden, enz. en *kĕbli*, gekocht worden, *kĕbahang*, gegeven worden [1]).

1) In schrift vindt men vaak voor 't passief met *ka* den Javaanschen vorm

2°. het passief met voorgevoegd *ma*, als *masingal*, op de heup gedragen worden, *mahoeroek*, onderwezen worden, *mahĕntoeg*, vermeerderd worden, *mahoeroep*, verruild worden, *matrĕplĕp*, gekortwiekt zijn, *matoegĕl*, afgeknot worden, *manggo*, gebruikt zijn, *mahoedjan*, nat gemaakt worden door den regen.

§ 188. Wat nu de beteekenis van deze beide vormen betreft, daaromtrent kan in 't algemeen worden vastgesteld, dat *ka* gebezigd wordt, wanneer er bepaald sprake is van eene *handeling* of *daad*, waarvan een persoon of zaak het voorwerp is, terwijl *ma* meer heenwijst op een toestand, waarin het onderwerp der rede, 't zij toevallig of als gevolg van eene ondergane handeling geraakt is. Intusschen mag niet verzwegen worden, dat het met *ka* gevormde passief — waarschijnlijk door invloed van 't Javaansch — in meer dan ééne beteekenis kan voorkomen, en vaak niet of slechts zeer weinig van *ma* verschilt.

§ 189. Wanneer het voorvoegsel *ka* staat voor een overgankelijk werkwoord met *hin*, verandert dit aanhechtsel in *han* zoodra de persoon of zaak, waarvan de handeling uitgaat, onbekend is, of men altans daaromtrent in 't onzekere verkeert, b. v. *kahoedjanan*, beregend worden (door wie of wien?) *kahitjalan*, bestolen worden, *kabégalan*, beroofd worden, maar *kahoedjanin*, in den regen gehouden worden, *kakalahin*, verlaten worden, *kabĕḍilin*, door den vijand met het geweer beschoten worden, *kapoetranin*, op intrest gezet worden, *kahĕnĕmin*, vriendelijk toegesproken worden, *kakambĕnin*, gekleed worden, enz.

§ 190. Men heeft in deze taal — en voornamelijk in 't L. B. — nog een bizonderen vorm om aan te duiden dat de handeling, waarop het werkwoord doelt, door den 3e persoon verricht is. Men plaatst daartoe n.l. het in § 111 genoemde bezittelijk voornaamwoord *hå* onmiddelijk achter het werkwoord, welk laatste in dit geval wel zijn overgankelijken en veroorzakenden vorm, maar noch den neusklank noch *ka* of *ma* be-

---

met de ingevoegde lettergreep *in*, als: *sinĕṛat* voor *kasĕrat*, *sinĕmbak* voor *kasĕmbak*, *ginaḍé* voor *kagaḍé*. Zelfs treft men woorden aan, die met het passief uit het Javaansch zijn overgenomen en hier nog eens *ka* voor zich nemen, b. v. *kasinangkalå* van *sangkalå*, *kasinĕnggoeh* van *sĕnggoeh*.

houdt. Voorbeelden zijn: *tigtigå*, door hem geslagen worden, *taroembagå*, door haar op den voet getrapt worden, *kalahinå*, door hem of haar verlaten worden, *habinå*, door hem op den schoot gehouden worden, *hanggonå*, door hem gebruikt worden, *padin tijangé djoewangå*, mijn rijst wordt door hem genomen, *panaknjané goetgoetå*, zijn kind wordt door hem gebeten, enz.

§ 191. Wordt in dit geval de persoon of zaak, waarvan de handeling uitgaat, met name genoemd, dan behoort dit door *těkèn*, *kèn* of *kèning* L (hantoek en ring H) met het werkwoord verbonden te worden, b. v. *hawaké hoewèlinå kèning bapan tjahiné*, ik word beknord door uw vader; *hi pětang dinå hadå hanak boedoeh di roeroengé gědé sing těpoekinå timpoegå*, *lantas hanaké boedoeh hěnto talininå těkèn k'lijang dèså:* voor vier dagen was er een gek op den grooten weg, ieder die hem tegenkwam (door hem gevonden werd) werd door hem met steenen geworpen; vervolgens werd die gek gebonden door het dorpshoofd; *titijang sisipå hantoek hi Goesți*, ik ben verbannen geworden door den Goesți; *djaran tijangé lèbangå t'kèn hi anoe*, mijn paard werd door N. N. losgelaten.

Is daarentegen de persoon of zaak, waarvan de handeling is uitgegaan onbekend, of kunnen deze alleen door een algemeenen term, geslacht of soortnaam, enz. worden aangeduid, dan laat men gewoonlijk *hå* weg, terwijl ook de verbinding met těkèn geen plaats heeft. Voorbeelden zijn: *hadin tijangé pongorin hanak*, mijn jongere broeder wordt door iemand beknord, *hibi sijap tijangé hamah rasé limang siki hakèhěné*, gisteren werden vijf van mijne kippen door een muskusdier opgegeten, *padiné hadoek djaran*, de padi is door paarden vertrapt, *hěmbokå hědjoek djalěmå Kaloengkoeng*, zijne oudste zuster is door iemand uit Kaloengkoeng geschaakt.

VII. BIJWOORDEN.

§ 192. De bijwoorden kunnen eveneens verdeeld worden in oorspronkelijke en afgeleide.

§ 193. Oorspronkelijke bijwoorden zijn: *djani* L (mangkin H), *soebå* L (sampoen H), *dini* L (hiriki H) *ditoe* L (hirikå,

H) [1]), *kéné* L, *kèto* L, (kèntĕn M. sapoeniki en sapoenikå H), *tondèn* L, (dèrèng en doeroeng H), *hå* L (hinggih H), enz.

§ 194. Afgeleide bijwoorden worden op verschillende wijzen van grondwoorden gevormd, echter zonder dat daaromtrent bepaalde regels kunnen worden vastgesteld. We laten hiervan eenige voorbeelden volgen: *dorijan* L, later, daarna, van *dori*, achter (poengkoeran H); *di maloe* L, voorop, eerst van *maloe* voor, eerst (ḍoemoenan H); *di hirikå* of *d'rikå*, daar, van *hirikå* daar; *bĕdawoeh*, ten westen, westelijk, van *kawoeh*, het westen; *bĕlod* of *bĕdĕlod* en *dĕlod*, ten noorden, van *kĕlod*, het Noorden; *bĕḍoehoer*, boven, bovenop, van *ḍoehoer*, boven; *sahandénjå*, bij voorbeeld, van *handé*, vergelijking; *mani-mani* L, later, van *mani* morgen (bèndjangan, bèndjang-bèndjang en bèndjang-bésoek H); *di djå di djå*, overal, van *di djå* of *djåhå*, waar; *harang-harang*, zelden, van *harang*, schaarsch; *di djoemah*, te huis, binnen, van *hoemah*, huis; *salantang*, langs, van *lantang*, lang; *sahi-sahi*, steeds, van *hahi* en *sahi*, dag, enz.

VIII. VOORZETSELS.

§ 195. De voornaamste voorzetsels zijn: *tĕkèn* L (ring H) aan, met, benevens, door, *di* L (ring H) te, op, in, *sig* M. bij, ter plaatse van, *hadji* L met, door, *bahan* en *ban* L, (hantoek H) door, met, van wege.

§ 196. Behalve de bovengenoemden, komen nog als voorzetsels in aanmerking: *tĕkĕd* en *tĕkĕd di* L (rawoeh en rawoehing H) tot, tot aan, met; *moengg'wing* H, in, op, enz., van moenggoeh en hoenggoeh; *djabaning* H, buiten, behalve, uitgezonderd, *saking* en *sakèng* H (hoeli en hoeling L) van, van uit, van af; *tĕkèning* en *tĕkaning*, hetzelfde als *tĕkèn*; *madoeloeran* H, met, benevens, enz.

---

1) De Bijw. van plaats, *dini* (hiriki) en *ditoe* (hirikå), komen in deze taal ook vaak voor als bepaling van tijd, in den zin van ons *dan*, *alsdan*, b. v. *jèn hipoen rawoeh mantoek ring Tabanan hirikå malih wèntĕn soerat titijangé ring hi Ratoe*, als hij naar Tabanan is teruggekeerd, alsdan zal ik u nogmaals schrijven; *hiriki titijang ngiring pakajoenan hi Goesti*, op dien datum zal ik aan uw verlangen voldoen.

§ 197. In de vorige § komen eenige woorden voor, welke met *hing* verbonden zijn. Dit is het Jav. voorzetsel *hing*, hetwelk — zie de Spraakkunst — in die taal vaak op deze wijze met andere woorden, en wel in verschillende beteekenis, verbonden wordt. Dit voorzetsel, of aanhechtsel als men wil, behoort echter niet tot het Balineesch, dat daarvoor den vorm *ring* heeft aangenomen. De aanwezigheid van *hing* in de boven opgegeven voorbeelden, zal wellicht daaruit moeten verklaard worden, dat men 't niet als een afzonderlijk woord heeft aangemerkt. Dit is dan ook de reden waarom we *djabaning*, *rawoehing* enz. oorspr. van *djabå*, *rawoeh* met *hing* als één woord opgeven.

IX. VOEGWOORDEN.

§ 198. Voegwoorden zijn: *miwah* L (malih, sĕmalih H) wijders, en; *tĕkèn* L (ring H) en; *boekå* L (kadi H) als, gelijk, even als; *lamoen* L (hijan en jan M jèn H) als, wanneer, bijaldien; *hapan* en *pan* L (wirèh en rèh H) omdat, dewijl; *hapang* en *pang* L (kĕnå M, k'ni H) opdat, ten einde dat, e. m. a.

X. TUSSCHENWERPSELS.

§ 199. Als tusschenwerpsels komen voor: *hadoeh*, ai, ach! o wee! *pah*, *bè*, *bèh*, verbazend, wel, wel! *hih*, ai, wee mij! *nèh* daar, pak aan! *mahi*, kom aan! *soebå* en *bå*, wel aan, laat 't zijn! *déwå ratoe*, God! e. m. a. De ware beteekenis dezer verschillende woorden kan natuurlijk niet altijd even gemakkelijk worden nagespoord.

§ 200. Omtrent de plaatsing van deze vier laatste rededeelen, en meer bepaaldelijk van de *bijwoorden* en *voorzetsels*, verwijzen we naar de voorbeelden, die daarvan in de vorige bladzijden worden aangetroffen. Men zal daaruit zien, dat de voorzetsels steeds onmiddelijk staan vóór het woord, waartoe ze behooren, terwijl daarentegen de plaatsing van de bijwoorden van verschillende omstandigheden afhangt.

LEESBOEK.

A. PROZA.

Brieven en andere stukken.

I. *Brief van den vorst van Tabanan aan dien van Boelèlèng.*

Goesṭi Ngoerah K'toet Dj'lanṭik! Sakadi pangandikan hi Goesṭi moengg'wing soerat pamalĕs madoeloeran soerat pap'gatan pangrawos djakså drĕwèn hi Goesṭi hiriki (1) ring Boelèlèng — sawirawosing soerat poenikå sami sampoen tĕlas kaparidartṭå hantoek titijang — padagingan tan lijan hantoek pawijawaharan kahoelan hi Goesṭi ring titijang né mawastå hi Sengkètjan saking pradèså Kadiri wawĕngkan (2) Tabanan — marĕp mam'sĕh ring kahoelan hi Goesṭi hiriki né mapangkoesan pan Roekijadji sakèng pradèså Patĕmon wawĕngkan Boelèlèng — hinggih sarawoeh soerat pap'gatan poenikå ring titijang raris titijang matinangang ring djakså kalih ring kantjå drĕwèn hi Goesṭi sami hirikå (1) ring Tabanan — padagingan poepoet pang'rawos djakså kahiring hantoek kantjå drĕwèn hi Goesṭi sami ring Tabanan — Hidå — hipoen (3) wantah mamatoet sakadi hoenining soerat pap'gatan poenikå.

Sĕmalih wèntĕn hoeningajang titijang ring hi Goesṭi sawètning moengg'wing soerat pap'gatan poenikå pamoepoet panawoer ḍanḍané hi Sĕngkètjan rawoeh ring dinå S(oekrå) K'(liwon) warå-toloe (4) — jan hantoek pangandikan hi Goesṭi moeng-

g'wing soerat sadoeloeran soerat pap'gatan poenikå rawoeh ring titijang dawĕg ring dinå Wr(ĕspati) Pw(on) warå-koeningan pinih wahoe — sakadi mangkin dèning b'wat kasinangkawon (5) rawoeh ring dinå B(oeḍå) K'(liwon) warå-matal kapingngarĕp rawoeh mangkin — hirikå titijang ngiring pakajoenan hi Goesṭi ngamarggijang ḍanḍané hi Sĕngkètjan rawoeh m'riki (1) ka Boelèlèng kahatoer ring hi Goesṭi.

Titijang Ngoerah Hagoeng — Titijang Ngoerah Madé Kalèran (6).

II. *Brief van denzelfden aan denzelfden.*

Goesṭi Ngoerah K'toet Dj'lanṭik! Sakadi pangandikan hi Goesṭi moengg'wing soerat sami sampoen tĕlas kaparidartṭå hantoek titijang — padagingan sahantoekan rĕké wèntĕn pasoepèksan kahoelå drĕwèn hi Goesṭi hiriki mawastå hi Soekranå mag'nah ring B'ratan wawĕngkan Boelèlèng — hi Soekranå poenikå hipoen madrĕwé rĕké sĕpangan djanmå h'loeh haḍiri mawastå rĕké ni Koenĕl p'tjak saking pradèså Djĕgoe wawĕngkan Tabanan — kangkatan ni Koenĕl poenikå sah rĕké ngarorod ngoengsi rĕké panagarå drĕwèn hi Goesṭi ring Tabanan — hinggih sakadi mangkin ni Koenĕl poenikå karsajang hi Goesṭi ring titijang makamiwah k'ni rĕké titijang matampijang hipoen ni Koenĕl ring poetoesan drĕwèn hi Goesṭi —
hinggih jan hantoek poenikå kangkatan titijang n'dawĕgang noenas pangampoerå ring hi Goesṭi doning hasapoenikå wirèh hoegi ni Koenĕl tan wèntĕn pis'kĕn pamitoedjoen hipoen — kalihan sawahoe rawoeh pangandikan hi Goesṭi moengg'wing soerat ring titijang-raris titijang ngamarggijang kènkènan mitatas kalih ngarĕrĕh hipoen ni Koenĕl hirikå ring panagarå Tabanan — kangkatan tan wèntĕn pisan kat'ngĕr hantoek kahoelan hi Goesṭi ring titijang ni Koenĕl poenikå —
hinggih kapoengkoer pilih hipoen ni Koenĕl malih rawoeh ka panagarå Tabanan — kalihan sampoen kat'ngĕr hantoek titijang-titijang ngiring pakajoenan hi Goesṭi mitoelak ngatoerang hipoen ni Koenĕl ring hi Goesṭi.

Titijang Ngoerah Hagoeng — Titijang Madé Kalèran.

III. *Brief van eene Déwå-Hajoe aan eene Hidå-Hajoe* (7).

Hatoer titijang ring hi Ratoe-Ratoe Hidå-hajoe Poetoe Kam'-noeh! Hi Ratoe hitjå soerat pamalĕs kalih lĕmbar ring titijang — padaginganhipoen sami sampoen kaparidartṭå hantoek titijang — sahantoekan hi Ratoe ngitjanin titijang ropå koening harirang rawoehing sĕrat kalih siki — sami sampoen rawoeh ring titijang — noenas titijang ring hi Ratoe kalintang hantoek titijang noeksĕmajang rĕrĕs'wètjan (8) pakahijoenan hi Ratoe ring titijang — kalih poeniki titijang ngatoerin hi Ratoe pap'kĕk asoembajan kalih bidang — hanging tani sapalå pisan hatoeran titijang ring hi Ratoe — parisaksatang tan wèntĕn — kémahon wèntĕn hanggèn titijang doeloeran soerat kahatoer ring hi Ratoe — sĕmalih hi Ratoe nakènang dados tan dados titijangé — jan moengg'wing hamangkinan titijang s'gĕr — kalih titijang dawĕg noenas asampoerajan ring hi Ratoe wirèh kadi kasèp titijang ngatoerang soerat pamalĕs ring hi Ratoe — hitjå hi Ratoe hagoeng rĕnå sinampoerå ring titijang.

Hatoer titijang Hajoe Poetoe Dj'lanṭik.

IV. *Als* I.

Goesṭi Ngoerah K'toet Dj'lanṭik! Sakadi pangandikan hi Goesṭi moengg'wing soerat sami sampoen tĕlas katatas hantoek titijang — padagingan sahantoekan wèntĕn rĕké kahoelan hi Goesṭi ring titijang mapangkoesan pan Daris mag'nah ring pradèså Hoetoe wawĕngkan Tabanan. — Hinggih pan Daris poenikå wantah rĕké hipoen misadijå njĕlang g'lang s'lakå ring kahoelå drĕwèn hi Goesṭi hiriki né mapangkoesan rĕké pan Soedijardḍi mag'nah ring pradèså Bangkangan wawĕngkan Boelèlèng — g'lang poenikå sané kas'lang hantoek pan Daris lĕbĕngan rĕké 40 léjar mapangadji goenghartṭå 43000 (9) — jan moengg'wing rĕké padjarré pan Daris ring pan Soedijardḍi wantah rĕké g'lang poenikå djagå nganggéhin hipoen pan Daris — rèh rĕké wèntĕn sasahoedan padjarhipoen pan Daris — kangkatan

sakadi mangkin watarå lintang rĕké ring hatĕm'wang talĕr rĕké g'lang poenikå tan wèntĕn kahantoekang hantoek pan Daris ring pan Soedijardḍi — moengg'wing mangkin poenikå handikajang hi Goesṭi ring titijang — k'ni rĕké titijang ngawilangin makahawanan mantoek g'lang poenikå ring pan Soedijardḍi pilih toenggil djinah sakadi pangadjin g'lang poenikå — hinggih sawahoe rawoeh pangandikan hi Goesṭi moengg'wing soerat ring titijang pramangké titijang laris ngamarggijang pamitatas ring pan Daris — padagingan hatoer pan Daris ring titijang wantah rĕké hipoen sawijakti nj'lang g'lang ring pan Soedijardḍi — Sakadi mangkin pinoenas titijang ring hi Goesṭi rawoeh ring dinå A(nggarå) K'(liwon) (4) warå-prangbakat kapingngarĕp hitjå hoegi hi Goesṭi mapoetoesan rawoeh ka Tabanan mapanggoeh ring titijang prajå nampi makapas'lang g'lang poenikå pilih toenggil djinah sakadi pangadjin g'lang poenikå.

Titijang enz.

V. *Brief van den vorst van Bang'li aan dien van Boelèlèng.*

Goesṭi Ng. K. Dj.! Hi Goesṭi ngoeninghå titijang daginghipoen santoekan wèntĕn kawoelan hi Goesṭi mapangkoesan pan Roemanti mag'nah ring pradèså Tamb'lang wawĕngkan Boelèlèng — pan Roemanti poenikå kahitjalan bantèng hakit sampoen tjoelajan sĕḍĕk rahinå — bantèng poenikå makakalih mapangadji goengartṭå 14000 — sahitjal bantèng poenikå kadoegi pan Roemanti pramangkin atoet palak'wan bantèng poenikå — raris kak'nijang ring pasangidan dangin dèså né ring Latĕng wawĕngkan Bang'li — sak'nin bantèng poenikå kangkatanhipoen — wèntĕn kawoelan hi Goesṭi ring titijang mawastå hi G'lar saking Latĕng mangangkĕnin bantèng g'lahhipoen hantoek hipoen noembas saking hapadang — kadoegi pan Roemanti mitj'lĕkang bantèng poenikå ring kawoelan hi Goesṭi hi Gĕntos ring Bantang — hi Gĕntos tampi ring pitj'lĕk poenikå — sakadi mangkin titijang kari ngènkèn mitatas ring hipoen hi Gĕntos — jan sapoenapi kantĕn wèntĕn malih soerat titijang katoer ring hi Goesṭi —

Jan sakadi mangkin ngoeninghajang titijang ring hi Goesṭi wèntĕn pangakan mawastå hi Batoe saking Soesoet'wå wawĕngkan Bang'li — hi Batoe poenikå mahalonhalon mangadol k'ris kalih siki matatah hĕmas hasiki tan wèntĕn matatah hasiki — rawoeh m'riki ka panagarå Boelèlèng — sarawoehé hi Batoe ring Boelèlèng hipoen raris madoenoengan toer mahinĕpan djoemah kawoelan hi Goesṭi mawastå pan Lahi talĕr momah ring Boelèlèng — raris hi Batoe kahitjalan k'ris poenikå makakalih siki kahamèt hantoek wong tjorah — wèntĕn mapangadji k'ris poenikå makakalih siki goenghartṭå kalih lakså — nanghing satingkahé hi Batoe madoenoengan hi Batoe sampoen mapis'kĕn ring hipoen pan Lahi — sakadi mangkin pinoenas titijang hitjå hi Goesṭi ngandikajang ngoelatang ring sastrå palåkrĕtå pilih toenggil ring sastrå pasobajå (10) poenikå — jan sapoenapi kantĕn hitjèn titijang soerat pamalĕs.

Titijang G'ḍé Tangkĕban.

VI. *Brief van den vorst van Kaloengkoeng aan dien van Boelèlèng* (11).

Tjahi K'toet Dj'lanṭik! Bapå makatawoe tjahi hadå paråsatrijå loeh hoeli djoemah di Kaloengkoeng mahadan mèn M'rĕtå minggat ngoengsi mahiska praboemijan tjahi — mèn M'rĕtå hĕnto nongos di Panaroekan di grijan Brahmanå — né djani hadå pangidih bapå t'kèn tjahi k'nå tjahi noendèn ngaroeroeh mèn M'rĕtå ka Panaroekan — jan toesing bakat di Panaroekan di djåhå tongosnjané mèn M'rĕtå — kéwalå di praboemijan tjahi dini (1) sawawĕngkan Boelèlèng k'nå tjahi noendèn ngaroeroeh mangdé bakat mèn M'rĕtå — jan soebå bakat k'nå tjahi noendèn nj'rahang jå mèn M'rĕtå t'kèn toendènan bapané — karwan hiḍĕp tjahi bahang bapå toelis pamalĕs.

Bapå G'ḍé Poetrå (12).

VII. *Brief van den vorst van Karangasĕm aan dien van Boelèlèng* (11).

Tjahi Ngoerah K'toet Dj'lanṭik! Bapå makatawoe tjahi hadå

brajâ t'kèn tjahi hoeli di pradèsâ Jèh-Boewah wawĕngkan Boelèlèng mahadan hi Njoman-Doeloe — jâ hi Nj. D. sadijâ t'kâ ka Karangasĕm n'lokin toeminjâ hi hĕmbok Hanjaran — jâ hi Nj. D. madoenoengan djoemah mahadan hi Tjakrâ-wakâ di Karangasĕm — dadijanjâ jâ hi Nj. D. kèlangan kadoetan hakaṭih di padoenoengan — dèning tondèn kas'rĕp bahannjâ hi Tjakrâ-wakâ manjĕrĕpang kadoetané miwah djanmané tjorah mamaling kadoetannjané hi Nj. D. — pamoenjin hi Tjakrâ-wakâ t'kèn bapâ jâ soebâ rĕko mapragatan masoekan-soekan t'kèn hi Nj. D. — jâ masilihin kadoetannjané hi Nj. D. bahan pipis hamboel pangadjin kadoetan hĕnto — jan bahan kadoetané horahangâ bahan hi Nj. D. tĕkèn hi Tjakrâ-wakâ p'tjak blinjâ rĕko hadji ḍ'wang tali — jâ rĕko hi Nj. D. soekâ-dèning kèto bapâ masih noendèn noegĕs manakonin hijâ hi Nj. D. toewi tan toewiné hi Nj. D. soebâ soekâ boekâ né kotjap di harĕp-pamoenjin rĕko hi Nj. D. tĕkèn toendènan bapâ jâ rĕko hi Nj. D. ngakoe toewi soekâ nampi pipis pasilih kadoetannjané toer soebâ jâ hi Nj. D. nampi pipis pasilih kadoetannjané t'kèn hi Tjakrâ-wakâ goengartṭâ 2000. To pakatahoewang bapâ t'kèn tjahi.

M'wah hadâ wang Tijanjar madan hi M'rati — jâ hi M'rati mati di marggâ né di Panoektoekan — sapikanḍannjané hi M'rati mati né soebâ toendènang bapâ m'nèkang di toelis pangélingéling (13). Karwan hiḍĕp tjahi palĕsin bapâ toelis.

Bapâ G'ḍé Poetoe — G'ḍé Hokâ.

VIII. *Brief als VI.*

Tjahi K'toet Dj'lanṭik! Bapâ makatahoe tjahi hadâ pandjak tjahi t'kèn bapâ mahadan ni Raroed djalĕmané pandj'rowan — jâ ni Raroed minggat hoeli djoemah di Kaloengkoeng — ngoengsi mahi ka praboemijan tjahi di Sangsit kapisandĕk t'kèn pandjak tjahiné madan hi Tjapĕng — b'win hadâ pandjak haḍi G'ḍé Rahi (14) masih pandj'rowan mahadan mèn Djantoet — jâ kalahibang karangkatang bahan pandjak tjahi ditoe mahadan hi Goenĕm masih nongos di Sangsit kapisandĕk t'kèn pandjak tjahi prab'kĕl mahadan hi G'ḍé Bandèsâ —

né djani hadå pangidih bapå t'kèn tjahi k'nå tjahi noendèn ngaroeroeh djalĕmå né makat'loeng ḍiri — hi Goenĕm k'nå tjahi noendèn mambastå — jan toesing njå hĕnjak mas'rah mabastå k'nå tjahi noendèn ngamatijang — kéwalå h'loehloehnjané makaḍaḍ'wå toendèn tjahi matampijang t'kèn toendènan bapané né ngatoerang toelis bapané t'kèn tjahi.

B'win bapå makatawoe tjahi hadå pandjak tjahi hoeli djoemah wawĕngkan Kaloengkoeng hadjakå tat'loe tĕkå mahi mangaloe manggĕtak djaran madadagangan — samoelihnjané t'kĕd i dèså Bilå soebå p'tĕng jå kabégal — satingkah kabégalnjané né soebå paḍå kotjap di toelis pangélingéling pakatawoehang bapå t'kèn tjahi.

Bapå G'ḍé Poetrå.

IX. *Brief van denzelfden aan denzelfden.*

Tjahi K'toet Dj'lanṭik! Tjahi mambahang bapå toelis pamalĕs — sahisinjå soebå paḍå katatas bahan bapå — bapå hoesing adå n'dawajang di toelis pamalĕs t'kèn tjahi — satingkah pan Gabrigé hilang hoeli djoemah di Kaloengkoeng né soebå paḍå toendèn bapå ngotjapang di toelis pangélingéling s'rahang bapå t'kèn tjahi — m'wah k'nå tjahi midènang pang'rawos krĕtan tjahi djoemah di Kaloengkoeng ring pang'rawos krĕtan tjahi dini — pangidih bapå t'kèn tjahi k'nå madjalan lingnging sastrå palåkrĕtå pilih toenggal sastrå pasobajå —
m'wah bahan pandjak tjahiné hi Tagih — jan soebå karwan hoemahanjå palĕsin bapå toelis pamalĕs.

X. *Antwoord op brief IX.*

Hatoer titijang ring Tjokor hi Déwå Ratoe Déwå Hagoeng Poetrå (15) — sakadi pangandikan Tjokor hi Déwå moengg'wing soerat pamalĕs kapahitjå rawoeh ring titijang — sahoenining soerat sampoen hoegi t'rang kaparidartṭå hantoek titijang — padagingan sahantoekan pan Gabrig poenikå sah hitjal saking panagarå drĕwèn Tjokor hi Déwå hiriki ring Kaloengkoeng

sakadi sané sampoen moengg'wing soerat pangélingéling poenikå — pakajoenan Tjokor hi Déwå k'ni rěké titijang ngatoerin krětå drěwèn Tjokor hi Déwå ring titijang ngérèpin pang'rawos krětå drěwèn hi Déwå hiriki — hinggih titijang sandikan Tjokor hi Déwå — sakadi mangkin titijang kari ngatoerin krětå drěwèn Tjokor hi Déwå ring titijang nětěsang pang'rawos makadi napakang lingnging sastrå palåkrětå poenikå pilih toenggil ring pasobajå poenikå —

jan hantoek ahoelan Tjokor hi Déwå hi Tagih poenikå sakadi mangkin hipoen kasinangkawon hantoek pinakit katjatjar rahat.

Hatoer titijang Ngoerah K'toet Dj'lanṭik.

XI. *Brief van den Patih van Karangasěm aan dien van Boelèlèng.*

Tjahi K'toet Lijartå! B'li ngoeningå tjahi wèntěn kahoelå saking pradèså Tisṭå wawěngkan Karangasěm mawastå hi Djajå — somahhipoen mawastå mèn Djajå — pijanakhipoen kalih ḍiri — kalih njaman hi Djajå mawastå G'ḍé Moertṭi — hi Madé Moertṭi — hi Djoenå — hi Noengking — hi Togog — miwah mémèn hi Djajå mawastå Baboené Djajå — s'malih kawoelå saking pradèså Ngis malěr wawěngkan Karangasěm mawastå hi Boetěng — djanmå né kotjap ring harěp sami ngěntjal ngoengsi mariki ka wawěngkan Boelèlèng soewé ng'rěp hiriki tan wèntěn hipoen sami mantoek — pag'nahan djanmå poenikå sané saking pradèså Tisṭå sami mag'nah ring pradèså Bangkang (djabaning né mawastå hi Togog) — sami misanděkang ḍèwèk ring mawastå hi Roemanis talěr ring Bangkang — sampoen kapitj'lěkang ring hi Roemanis — s'malih djanmå né mawastå hi Boetěng malěr mag'nah ring pradèså Bangkang misanděkang ḍèwèk ring mawastå hi S'ḍahan hiriki ring Boelèlèng sampoen kapitj'lěkang ring hi S'ḍahan — kalih né mawastå hi Togog mag'nah ring mawastå ni Sanå toer sampoen kapitj'lěkang ring tjahi — poenikå hoeningajang b'li ring tjahi rèh djanmå poenikå sampoen s'wé sami ng'rěp hiriki — b'li kapangandikajang hantoek Hidå Hanaké Hagoeng kalih (1) djoem'něng ring poerå Karangasěm

ngawilangin djanmå poenikå mangdé sami hipoen rawoeh mantoek ka Karangasĕm — né mangkin b'li mapang'dihan ring tjahi — k'ni tjahi ngandikajang noeptoep djanmå poenikå sami — raris pangandikajang noelak ngatĕh ka Karangasĕm — jan hipoen h'lit-tan wèntĕn njak mamarggi k'ni tjahi ngandikajang mambastå poenikå sané m'wani-m'wani raris pangandikajang ngatĕh sami rawing sané loehloeh ka Karangasĕm matampijang ring b'li — sas'wènhipoen sadj'roning dinå R(ĕdité) K'(liwon) waråwatoegoenoeng hané rawoeh mangkin — kalih wèntĕnang soerat pamalĕs tjahi rawoeh ring b'li.

B'li G'ḍé Paḍang.

XII. *Brief van denzelfden aan denzelfden.*

Tjahi K'toet Lijartå! B'li ngoeningå tjahi hantoek wèntĕn Brahmanå — Boeḍå saking pradèså Tamégå wawĕngkan Karangasĕm mapasèngan Hidå K'toet Hintaran — Hidå mangambil mangrangkatang ni Hajoe Tamoe saking pradèså Tèmbok wawĕngkan Boelèlèng sadawĕg ring dinå S(anistjarå) W(agé) waråtambir — mahoendoek sami soekå — ni Hajoe poenikå kapijanak hantoek Bagoes Madé Tamoe ring Tèmbok toer Hidå K'toet Hintaran sampoen ngènkèn madjati ring Bagoes Madé Tamoe — dané tampi — kalih Hidå K'toet Hintaran sampoen ngamarggijang mapradang mang'dih lèdang ring Bagoes Tamoe — dané soekå njoekèn pradang — kadoegi dané Bagoes Tamoe noenasin Hidå K'toet Hintaran djinah patoekoené ni Hajoe goenghartṭå 23000 — wirèh pamarggi sampoen apak di dj'roning pasobajå mangdå sampoen saking Hidå K'toet Hintaran mang'langkar pasobajå — né mangkin poeniki djinah makapanawoer ni Hajoe goenghartṭå 15000 kadi né kotjap di pasobajané — k'ni tjahi nibakang djinah patoekoené ni Hajoe ring Bagoes Madé Tamoe —

poenikå hoeningajang b'li ring tjahi — kantĕn kajoen tjahi palĕsin b'li soerat.

B'li G'ḍé Paḍang.

XIII. *Brief van denzelfden aan denzelfden.*

Tjahi K'toet Lijartå! Sakadi padagingan soerat tjahi ring

b'li hantoek dabdaban hipoené nang Rĕkĕt k'rampas ring H'lĕsjan pang'rawosé hiriki ring Boelèlèng noelakang hipoen nang Rĕkĕt mantoek ka Karangasĕm — kéwantĕn hampijoené nang Rĕkĕt k'rawos doeroes w'nang k'rampas-hantoek rĕké nang Rĕkĕt marihangkĕn hoening ring sampoen wèntĕn pak hiriki — poenikâ doning hampijoené doeroes karampas — hanging b'li kari hémĕng amanahang 'mbatan pang'rawosé sapoenikâ — rèh papatjoek pang'rawosé hantoek pak poenikâ dèrèng ragĕm — malĕr pang'rawosé hiriki mit'hĕrang ng'rampas hampijoen poenikâ — padagingan-hipoen bojâ saking b'li mb'watang hapijoe(n)é hasapoenikâ — jan sampoen kapiragĕm pang'rawos poenikâ doh bli mamanah njadin djanmâ né sisip matjatjolongan — kalih magawé tan trĕpi pakrĕtan pak poenikâ — wantah pang'rawosé patoet né b'watang b'li — makadi tan sakèng b'li mambinajang mang'rasanin hiwang patoet kawoelâ né ring Karangasĕm kalih kawoelâ né hiriki — né mangkin poenikâ k'ni malih tjahi minĕh mang'rawosang hantoek papatjoek dèrèng maragĕman —

s'malih wèntĕn soerat drĕwèn Hidâ Hanaké Hagoeng ring poeri Karangasĕm katoer ring hi Toewan talĕr hantoek dabdaban poenikâ — poenikâ malĕr k'ni tjahi ng'rawosang jan hasapoenapi paragĕman pang'rawos poenikâ — k'ni b'li sadjanten-hawanan b'li sapoenikâ ring wèntĕn malih matjatjolongan pik'nohhipoen hakèh rawosin tjahi sarĕng b'li pam'lapan hiḍĕp b'li k'ni sampoenang tan trĕpi pakrĕtan pak poenikâ hiriki miwah ring Karangasĕm makadinhipoen jan sampoen djantĕn mangdâ b'tjik hantoek Hidâ Hanaké Hagoeng n'ḍawoehin kawoelâ drĕwèné ring Karangasĕm — k'ni sampoenĕn hipoen matjatjolongan — Kantĕn palĕsin b'li soerat.

B'li G'ḍé Paḍang.

XIV. *Brief van een Soedrâ uit Kaloengkoeng aan een zelfden in Boelèlèng.*

Tjahi Wajan Toeboeh! Tjahi mambahang bapâ toelis hisinjâ Wajan ngĕdih sijap t'kèn bapâ — né hadjanihan toesing bapâ mapètang hi Wajan sijap bahan hadâ tĕtadjèn di Kaloengkoeng di bantjingah — jan soebâ soehoed tĕtadjèn ditoe bapâ mapè-

tang hi Wajan sijap hinganan ĕm hoekoed — m'wah bahan hobaté soebå bapå noendènang mahatoer ka Mang'wi — mangdå hadå kahoelå Mang'wi njoewang mahi ka Boelèlèng — djabaning toelis né hi Radå pit'las bapå matoer t'kèn tjahi.

Bapå K'toet Toeboeh.

XV. *Brief van een vroegeren vorst van Karangasĕm aan den Gouverneur-Generaal.*

Djèndral Batawi! Bahan sakadi daging toelis Toewané maloe t'kèn hirå — bahan Toewané nagih mahasihan matatoenggalan t'kèn hirå — hirå soekå — daginghå jan hadå pandjak Toewan mapaparawon kapĕpĕr roesakan di pas'wané t'kèn hirå — k'nå hirå manjanggrahå manoeloengin — hirå soekå n'dagingin s'kadi pang'dih Toewané t'kèn hirå — né djani né jå hi K'toet Likoet toendèn hirå mahi mitatasang daging manah irané t'kèn Toewan — kalih sanoenjané dini hi K'toet Likoet hirå ngidihang jå sangoe t'kèn Toewan satoetoetannjå.

Hirå G'ḍé Ngoerah Karangasĕm.

XVI. *Brief van een Soedrå uit Gijanjar aan den Patih van Boelèlèng.*

Djĕro K'toet Patih! Tijang n'dawĕgang noenas hitjå ring Djĕro K'toet — tijang ngatoerin Dj'ro K'toet mapoetoesan noembasang tijang sotjå boeboer sijĕm janing hiriki ring Boelèlèng wantah k'lagoe rĕké manggé sotjan s'loet — nanging di djabådjabajan-janing ring Baratan paråpanḍé hirikå roepå tan wèntĕn rĕké paḍĕm (15) katoenan noembas sotjå sapoenikå — poeniki tijang ngatoerang himbå patjang tijang s'loet — jan wantah polih pahinganan nĕmbĕlas siki rawing halithalitan patjang panjĕmbar hinganan limolas siki — kémantĕn sadå ratå paroepajanipoen — poeniki tijang ngatoerang panoekoenipoen s'lakå potong (16) p'tang réjal — jèn mangdé kirang tan lijan Dj'ro

K'toet hatoerin tijang moepoetang — tijang noenas pratjoemå (17) ring Dj'ro K'toet hitjèn tijang soerat pamalĕs.

Tijang hi K'toet Pasĕk.

XVII. *Brief van den vorst van Tabanan aan dien van Boelèlèng.*

Titijang ngoeninghå hi Goesṭi sahantoekan petjak wèntĕn pang'rawos hi T'wan Rĕsidèn ring Banjoewangi moengg'wing soerat rawoeh ring titijang — padagingan hi Goepĕrmèn ngamarggijang soeradadoe t'doen rawoeh ka Boelèlèng mamatoetang rĕké pawijawarå hiriki ring Boelèlèng — sawètning rĕké hi kahoelå ring Bandjar-Hambĕngan wawĕngkan Boelèlèng holih matoengkas ring hi Goepĕrmèn — kalihan rĕké sané prasiḍå manggalå noengkas moengg'wing pang'rawos mapasèngan rĕké Hidå Madé Rahi, m'wah Hidå Madé Tamoe — Hidå Njoman Goenoeng. — Hidå Madé Sapan miwah prab'kĕl Madé Goelijang, hi Kamasan, hi Dadé, Hidå Madé Kalèr paḍå rĕké saking Bandjar-Hambĕngan. (18)
hinggih jan pilih rĕké Hidå — hipoen sami sané kadi moengg'wing harĕp pilih toenggil holih raroed rawoeh ka panagarå wawĕngkan Tabanan — k'ni rĕké titijang makènkènan ngandĕg toer mambastå raris ngarawoehang m'riki ka Boelèlèng ring hi T'wan Rĕsidèn ring Banjoewangi — wirèh hasapoenikå titijang ngarsèn pang'rawos hi Toewan — kandoegi titijang hagé raris n'ḍawoehang ring kahoelå drĕwèn hi Goesṭi ring titijang sané njĕbĕh ring pradèså goenoeng wawĕngkan Tabanan paharĕpé ring panagarå drĕwèn hi Goesṭi ring Boelèlèng — k'ni hipoen sami madjagå ritatkalå Hidå-hipoen sané paḍå kotjap moengg'wing harĕp pilih toenggil raroed rawoeh ka panagarå wawĕngkan Tabanan — mangdé paḍå hipoen kahoelan hi Goesṭi ring titijang hasing ngatjoenḍoekang ngandĕg toer mambastå raris ngarawoehang ring titijang —
hinggih poeniki dawĕg ring dinå A(nggarå) W(agé) warågoembrĕg sané pinih wahoe kalå w'ngi watarå wèntĕn nalikå ping pat — wèntĕn pasoepèksan kahoelan hi Goesṭi ring titijang k'lijang pradèså Sokå poenikå né hapangkoesan pan Singid sa-

rĕng wong dèsâ poenikâ sami sané ring pradèsâ Somâ rawoeh ring titijang — jan hantoek sahindik pasoepèksan hipoen sami ring titijang-poeniki sampoen mapidartţâ moengg'wing soerat pangélingéling hatoer hoeninghajang titijang ring hi Goesţi masarĕngan ring soerat titijang poeniki kahatoer ring hi Goesţi — s'malih wèntĕn soerat titijang tjarâ M'lajoe hakapoetan tjarâ Bali hakapoetan prajâ rawoeh ring hi T'wan Rĕsidèn ring Banjoewangi — pinoenas titijang ring hi Goesţi — hitjâ hoegi hi Goesţi ngarawoehang soerat titijang poeniki ring hi T'wan.

Titijang Ngoerah Hagoeng-titijang Ngoerah Kalèran.

XVIII. *Pangélingéling, bedoeld in bovenstaanden brief.*

Pangélingéling hindik titijang hi k'lijang dèsâ ring Sokâ mapangkoesan titijang pan Singid mag'nah titijang ring Sokâ wawĕngkan Tabanan — ngahoelâ titijang ring palinggih Tjokor hi Déwâ — hantoek hindik titijang poeniki hatoer hoeningng'hajang titijang ring palinggih Tjokor hi Déwâ — hinggih pakawit p'tjak wèntĕn ḑawoeh watjanan Tjokor hi Déwâ ring titijang pan Singid padagingan k'ni rĕké titijang ngawatrajang ḑaḑawoehan ring sami kahoelan Tjokor hi Déwâ wong dèsâ hiriki ring Sokâ — k'ni titijang-hipoen sami paḑâ madjagâ hiriki ring pradèsâ Sokâ poenikâ — s'malih manawi tâ wèntĕn pararoedan saking pradèsâ Bandjar wawĕngkan Boelèlèng né mapasèngan Hidâ Madé Rahi (enz.) paḑâ saking pradèsâ Bandjar pilih toenggil rawoeh ka pradèsâ Sokâ — k'ni titijang kalih wong dèsan titijang paḑâ nganḑĕg toer mambastâ mangdé kahatoer hantoek titijang ka poeri Tabanan — hinggih titijang pan Singid kalih hi wong dèsâ ring Sokâ t'las sahiring kadi pakahijoenan Tjokor hi Déwâ — hinggih sadawĕg ring dinâ A. W. warâ-goembrĕg sané pinih wahoe rikalâ rahhinâ sampoen soré — kantjit rawoeh kotjap mapasèngan Hidâ Madé Rahi mahiringan kahoelâ sahasandjatâ sawatarâ wèntĕn sèkĕt ḑiri — dèning sapoenikâ hoerjaning jatnâ sahiringan Hidâ — titijang pan Singid laris titijang mahatoer noenasang ring Hidâ jan tâ sapoenapi hoegi sadijan Hidâ rawoeh ka dèsan titijang malih mahiringan sahanggawâ sandjatâ — hinggih

pasawoeran pangandikan Hidâ ring titijang — Hidâ wantah rĕké saking ngalakoe-lakoe kabrasat — Hidâ njadijâ sah saking boemi Bandjar wawĕngkan Boelèlèng —

wahoe hasapoenikâ pangandikan Hidâ ring titijang — titijang pan Singid héling ring p'tjak watrâ ḍawoeh pangandikan Tjokor hi Déwâ ring titijang — hinggih sawètning wong dèsan titijang wantah kiḍik tan lintang ring limo las ḍiri — laris titijang pan Singid hagé ng'gègèrang paḍâ ngalih kahoelan Tjokor hi Déwâ sami ring Sokâ — s'malih kahoelâ sami sané tampĕk ring dèsâ Sokâ mawastâ pradèsâ Goenoeng-Sari miwah pradèsâ Hoetoe pradèsâ Babahan — sadijan titijang mambastâ Hidâ Madé Rahi — doeroeng makoempoel kahoelan Tjokor hi Déwâ wong dèsan titijang sami Hidâ Madé Rahi g'lisan malih makawon sah saking dèsan titijang malih Hidâ toelak ng'randjing ka dj'roning halas kawalonan poenikâ — hinggih titijang pan Singid sarĕng wong dèsan titijang sami g'lis manĕroegtoeg ka dj'roning halas rawoeh ring prasiḍâ kawalonan Tabanan marĕp ka Boelèlèng — kalihan sawètning sampoen w'ngi kéwasâ tan kapanggih hantoek sami kahoelan Tjokor hi Déwâ — samalih tan kat'ngĕr hantoek titijang pan Singid jadijan wong dèsâ hantoek pamarggi pangoeugsin Hidâ Madé Rahi poenikâ —

titijang pan Singid kalih hi wong dèsâ Sokâ dawĕg noenas asampoerajan hapang bangĕt ring palinggih Tjokor hi Déwâ — hasapoenikâ hoegi hindik titijang pan Singid kalih tingkah kahoelan Tjokor hi Déwâ wong dèsâ Sokâ poenikâ hatoer hoeningnghajang titijang ring palinggih Tjokor hi Déwâ.

XIX. *Pangélingéling van den Klijan te Wangngajâ in Tabanan.*

Pangélingéling sahindik titijang hi Koebajan mag'nah titijang ring pradèsâ Wangngajâ wawĕngkan Tabanan — koemâhoelâ titijang ring palinggih Tjokor hi Déwâ — hinggih hoendoek pamarggin titijang poeniki hatoer hoeninghajang titijang ring palinggih Tjokor hi Déwâ Ratoe Tjokordâ Hagoeng sang djoem'nĕng ngandiri mangkin ring poeri hagoeng nagarâ Tabanan — hinggih padagingan wèntĕn rĕntĕh watjanan Tj. hi D. ring titijang hi

Koebajan hantoek wèntĕn pararoedan saking Bandjar-Hambĕngan wawĕngkan Boelèlèng mawastå hi Madé Goelijang (19) sané p'tjak matoengkas ring Hidå Hanaké Hagoeng ring Boelèlèng makadi ring hi Toewan — poeniki watjanan Tj. hi D. ring titijang k'ni titijang ngawatrajang n'ḍawoehang ring kahoelan Tj. hi D. sami ring Wangngajå — mangdé hipoen kahoelané sami bahatang pisan ngarĕrĕh hi Madé Goelijang poenikå — jan wantah siḍanĕn mangdå k'ni hi M. G. kabastå — jan tan k'ni bastå pilih tå hipoen tjongah mangdå titijang kalih kahoelané sami ring Wangngajå poeroen hoegi matanḍingan jadijan ngĕmbarin — sapoenikå s'kĕn ḍawoeh watjanan Tj. hi D. ring titijang —

hinggih titijang hi Koebajan sampoen hoegi watrå n'ḍawoehang kadi mĕpĕh watjanan Tj. hi D. né kadi moengg'wing harĕp — hinggih hipoen kahoelané sami tĕlas ahiring pakahijoenan Tj. hi D. — kandoegi titijang rawoehing kahoelané sami ring Wangngajå ritatkalå rahhinå paḍå mamarggi sahasandjatå njoesoep halas ring sawawĕngkoe Wangngajå ngarĕrĕh hi Madé Goelijang poenikå — hinggih wèntĕn tigang dinå titijang sarĕng kahoelan Tj. hi D. ng'rĕrĕh hi M. G. dawĕg poenikå tan kapanggih hantoek titijang hi M. G. poenikå — hinggih dèning sapoenikå sadoek ring dinå A. B. warå-prangbakat sané pinih wahoe malih titijang njahasajang sarĕng kahoelan Tj. hi D. ring Wangngajå sami njoesoep ring halas hasing hoerjaning wèntĕn pasangidan paḍå rĕrĕhin titijang — hinggih ring dinå né kotjap ring harĕp hanoeli raris katjoenḍoek hi Madé Goelijang hantoek titijang sarĕng kahoelané sami — kapanggih hipoen hantoek titijang ring dj'roning halas kawalonan mawastå Moendoek-T'gĕhan balèran pradèså Djati-Loewih poenikå kari padjadjahan wawĕngkan Tabanan —

hinggih sakapanggih hantoek titijang hi M. G. poenikå — wirèh titijang sampoen njoehoen hijoen Tjokor hi Déwå — laris titijang hi Koebajan masabdå saking haris mangdé hi M. G. harså mahoewak saking karahhaj'wan — manah titijang wantah mambastå mangdé siḍå hoerip — wahoe titijang mapadjar sapoenikå laris hi Madé Goelijang mahoetjap gangsoel ring titijang dagingngå hi M. G. ngésĕmin nampak tali — laris hipoen hi M. G. kabrahmatijan — lawoet noembak somah pijanakhipoen kéwaså tigang ḍiri katoembak hantoek tjatjĕnḍĕkan — hinggih

somah pijanakhipoen poenikå paḍå rĕbah — woes hasapoenikå laris hi M. Goelijang maugoetjap — ḍoehkitå titijang kahoembal wong goenoeng lintang nirgoenå — jadijan rĕké satoes pit'wi satak hitjang hi Madé Goelijang nanḍingin — pit'wi rĕké hi M. G. marĕp mahijoeḍå ring bantjih Boelèlèng — hi M. G. tan wèntĕn rĕké pihid dèning rĕké totosing djajå —

Sapoenikå hoetjap hi M. Goelijang — dèning sapoenikå titijang kalih kahoelan Tjokor hi Déwå paḍå masahoer tan hijoekti mahoembal ngalawan — lawoet hi M. G. mahoentjab toer njabat kahoelan Tj. hi D. hantoek hoerangkan k'ris — kadoegi kahoelan Tj. hi Déwå k'ni nanging tan wèntĕn kanin — toer hi M. G. njĕsĕr ngoekoerang tjatjĕnḍĕkan — dèning sapoenikå — poenikå kahoelan Tjokor hi Déwå paḍå sahasa brijoekan noembak hi M. G. hantoek paḍå tjatjĕnḍĕkan lawoet hi M. G. k'ni laris paḍĕm hirikå ring dj'roning halas Moendoek T'gĕhan t'hĕr kari sadawĕg dinå né moengg'wing harĕp —

sapoenikå hoegi sapahindik titijang rawoehing kahoelan Tj. hi D. sami ring Wangngajå holih mamaḍĕmang hi Madé Goelijang —

hinggih sapaḍĕmé hi M. G. titijang sarĕng kahoelané sami paḍå mitatasin watangan poenikå sami — kéwaså pijanak hipoené M. Goelijang sané k'lihan kari hoegi mahoerip — jan hantoek somah pijanakhipoen kawaså kalih ḍiri sampoen hoegi paḍĕm — moengg'wing mangkin djanmå poenikå pijanaké hi M. G. sané kari hoerip hatoerang titijang ring palinggih Tjokor hi Déwå.

XX. *Pangélingéling van een Soedrå uit Karangasĕm.*

Wèntĕn mawastå hi Toeroet saking pradèså Batoe-Ringgit wawĕngkan Karangasĕm — poenikå hi Toeroet kalå loengå malonalon rawoeh ka panagarå Wawĕngkan Boelèlèng — sarawoeh hi Toeroet ring pradèså Boeboenan — hi Toeroet madoenoengan djoemah mawastå hi Tjĕgèt — raris ring w'ngijan hipoené hi Toeroet pisadijå matoembas ḍahar ring pasaré ring Pat'mon — wahoe ming tĕngah hi Toeroet man'ḍå raris hi Toeroet mamanah man'ḍå tojå — sawahoe hi Toeroet nĕgĕhang tjaratan raris kampèk pag'lahané hi Toeroet kabégal hantoek hanak tjorah ring tĕntĕné dawĕg poenikå tĕkaning sadaginghipoen —

sawoesé hi Toeroet nĕḍå hi Toeroet raris mandjatijang ring k'lijang ring Pat'mon mapangkoesan Goesṭi Poetoe Soengkroeng saholihé hi Toeroet kabégal kampèk sakading'harĕp — Goesṭi Poetoe tampi ring padjatiné hi Toeroet — jan moengg'wing padagingan kampèk poenikå djinah goengharttå 800 — pangoeṭik hasiki dji 40 kètèng-s'lĕpakå koeningan hasiki t'kèn saboesananhipoen dji 360 — soewah hasiki dji 15 kètèng —

poenikå daging katoenasang pang'rawos hantoek hi Toeroet saholihé hi Toeroet kabégalan kading'harĕp — jan wèntĕn mambojanin pidarttan pangélingéling poeniki hi Toeroet poeroen mananggoeh toer najoebang tjor.

XXI. *Pangélingéling.*

Wèntĕn mapangkoesan Ngakan Poetoe Pasar saking Manggis wawĕngkan Karangasĕm — hikå Ng. P. P. kalå loengå malonalon rawoeh ka nagarå Wawĕngkan Boelèlèng doemoenoeng ring djĕroné mapangkoesan Ngakan K'toet Hanom ring pradèså Boengkoelan toer sampoen kapadjati tingkahé madoenoengan miwah kadoenoengin ring k'lijangé Ng. K. H. mapangkoesan Ngakan Wajan Poetrå malĕr ring pradèså Boengkoelan — dèning sapoenikå maw'toe Ng. Poetoe Pasar kètjalan kadoetan hakaṭih saboesananhipoen miwah langsé hasiki sami hitjal saking padoenoengan ring hoemahé Ng. K. Hanom kalaning w'ngi —

sakat'ngĕr hitjal k'ris miwah langsé sapoenikå Ng. P. Pasar raris ngoeningajang ring Ng. K. H. saholihé kètjalan s'kading'-harĕp — pasawoer Ng. K. H. sapoenapi tijang matoer ring hi Déwå hantoek tijangé kali matĕpĕtin — hantoek poenikå sampoen hi Déwå ngabĕtang tijang patjang mas'langin doewèn hi Déwå né hitjal — né mangkin mantoek hi Déwå sampoen — di rawoeh hi Déwané m'riki malih hapisan tijang mas'langin d'wèn hi Déwå né hitjal hantoek djinah —

dèning sapoenikå Ngakan P. P. raris mantoek — wèntĕn malihan hasasih Ng. P. Pasar malih ngaloenganin ka Boengkoelan noewoenin mapanggih ring Ngakan K. H. midjantĕnang s'kadi sobajané Ng. K. Hanom né s'kadi kotjap ring harĕp — sawoer Ng. K. H. ring Ng. P. P. né mangkin bawak hatoer

tijang ring hi Déwå — jan sampoen saking Hidå Hanaké Hagoeng hiriki ngandikajang tijang manawoer hirikå tijang nawoer ring hi Déwå —

dèning sapoenikå Ngakan P. P. raris ngoeningajang ring pamb'kělé K'toet Patih ring Boelèlèng hoendoeké Ng. P. Pasar kètjalan k'ris miwah langsé poenikå — pamb'kělé K'toet Patih raris nědoenang Ng. K'toet Hanom ka Boelèlèng mapadoe harěp ring Ng. P. P. sané manoenas rawos ring pamb'kělé K. Patih — ring sampoené padoe harěp raris katakènin Ng. K. Hanom hantoek pamb'kělé K. Patih hantoek pahoendoeké né s'kadi moengg'wing harěp — Ng. K'toet Hanom parihangkěn soekå kadoenoengin hantoek Ng. P. P. toer Ng. K. H. parihangkěn soemanggoep mas'langin sané hitjal kotjap ring harěp hantoek harttå — raris pamb'kělé K'toet Patih paritakèn ring Ng. P. Pasar poenikå hasapoenapi kapahadji né hitjal — sawoer Ng. P. P. wilang tijang hadji goenghartṭå 16000 sami rawoehing langsé — sawoer pamb'kělé ng'kèn ng'ranajang mapangadji němb'las — sawoer Ng. P. P. hantoek k'ris poenikå mawěwěr miwah makěkandělan s'lakå masipat hantoek mas — sawoer pamb'kělé K'toet Patih jèn kèto sěděng mapangadji němb'las —

dèning sapoenikå pangrawosé malěr Ng. K'toet Hanom tan wèntěn manawoer pas'lang k'ris poenikå miwah langsé — Ng. P. Pasar raris mantoek ngoeningajang ring pagoesṭinjané Ngakan P. P. hantoeké kètjalan sakadi hoendoeké moengg'wing harěp —

jan wèntěn mambojanin né sakadi paḍå kotjap ring harěp Ngakan Poetoe Pasar poeroen mananggoeh toer mangoepåsaksijang.

XXII. *Brief van den Patih te Mang'wi aan dien te Boelèlèng.*

Bapå K'toet Patih! Panak bapå (20) matawoe bapå né panak bapå noendèn ngaḍěp djalěmå h'loeh hahoekoed djalěmå rorodan Tabanan — kranå panak bapå ngaḍěp dèning jå b'win sah hoeli Mang'wi misadijå moelih ka Tabanan k'nå katjanḍak

bahan rowang panak bapå — né djani bapå ngĕdihin panak bapå hokasan ngoeningajang ring Hanaké Hagoeng dini mangdé wèntĕn pakajoenan noembas djalĕmané to panak bapå ngatoerang — jau tan mantoek ring pakajoenan k'ni bapå noenasang toendènan panak bapå panoegrå mangdé tan sangkalå padjalannjané ngadĕp djalĕmå né ring wawĕngkan panagarå Boelèlèng —

né toendènan panak bapå mahadan hi Gandos — pit'las panak bapå makaroenå ring bapå.

Panak bapå Madé Rakå.

XXIII. *Brief uit Karangasĕm aan een poenggawå in Boelèlèng.*

Tjahi K'toet Hanjaran! Tjahi wèh toelis ring bli dagingå hantoek wèntĕn kawoelå saking pradèså Soekådanå wawĕngkan Karangasĕm mawastå hi Gĕb'wag — hipoen laksanå manjĕlĕpin hoemah mĕtèn kawoelå saking pradèså Grètèk wawĕngkan Boelèlèng mawastå pan Moedijati hawanan hipoen hi Gĕb'wag kabastå hantoek pan Moedijati — poenikå hoeningajang tjahi ring b'li — kalih mangdé b'li g'lis ngawilangin — b'li tan wèntĕn mamandjangang ring soerat pamalĕs ring tjahi — b'li kari n'doenang pakadangan hipoené hi Gĕb'wag.

B'li Madé Karangasĕm.

XXIV. *Brief van den vorst van Kaloengkoeng aan dien van Boelèlèng.*

Tjahi K'toet Dj'lantik! Tjahi mambahang bapå toelis hisinjå soebå padå p'das bahan bapå nanghing bapå toesing n'dawajang di toelis pamalĕs t'kèn tjahi — sadjå jå pan Djarogdjog m'wah mèn Gĕdog pandjak tjahi t'kèn bapå — né djani bapå nj'rahang jå pan Djarogdjog t'kèn tjahi ngĕmasin tjorahnjané t'kèn pandjak tjahiné pa Noer sarå hidĕp tjahi — sakéwalå jå

mèn Gĕdog tagih bapå t'kèn tjahi mangdé moelih ka Kaloengkoeng — pangidih bapå k'nå tjahi noendèn matampijang jå mèn Gĕdog t'kèn toendènan bapané né m'barĕngin pandjak tjahi né ngabå toelis —

Karwan lijang tjahi bahang bapå toelis pamalĕs.

Bapå G'ḍé Poetrå.

XXV. *Pangĕlingĕling.*

Poeniki soerat pakanḍan titijang mawastå hi Noerijanå — titijang momah ring Sampalan — titijang hangawoelå ring Hidå Tjokordå Rakå (21) ring K'satrijå poeri kawan — Hidå Tjokordå Rakå hangawoelå ring Hidå hi Déwå Hagoeng ring poeri hagoeng ring Kaloengkoeng —

hinggih sapoeniki wit kanḍanhipoen — titijang madrĕwé wahoemah mawastå ni Sawi sampoen soewé hadjak titijang hipoen makoerĕn — titijang madoenoengan djoemah titijang madrĕwé mat'wå mawastå hi bapå Baḍĕng ring K'satrijå pakandĕlan dj'ro kanginan — dèning sahikå hipoen ni Sawi polih mahijĕgan ring titijang madrĕwé matoewå loeh mawastå hi mémé Baḍĕng — poenikå hawanan hipoen ni Sawi ngadjĕro (22) ring titijang madrĕwé Goesti Hidå Tjokordå Rakå — sasampoenhipoen ngadj'ro watarå wèntĕn kalih sasih hipoen ni Sawi mag'nah ring poeri titijang tan marĕn s'ring noenas hipoen ni Sawi ring Goestin titijangé — Hidå s'wétjå ring titijang — talĕr dèrèng hipoen h'njak hadjak titijang ka djabå —

dèning sahiki né wahoe tanḍang wèntĕn rawoeh né mawastå hi Kojog sarĕng mangadjag wahoemahé né mawastå ni Mijati — hi Kojog momah ring Bandjar-Djawå wawĕngkan Boelèlèng — hipoen hi K. sarĕng hipoen ni M. ngoengsi hoemah titijang madrĕwé mat'wå — roepå lintang ring hadaså rahinå hipoen makakĕkalih mag'nah djoemah hi bapå Baḍĕng raris wèntĕn padjar hi Kojog ring hi Bapå B. k'ni hi bapå noenas ni Sawi ka dj'ro mangdé hipoen ka djabå k'ni rĕké polih hi Kojog mapanĕman ring ni Sawi — manahhipoené hi Kojog tan marĕn rĕké ngarijanang mangdé malih ni Sawi bĕtjik hipoené makoerĕn ring titijang —

poenikå hawanan hi bapå B. sarĕng hi Kojog, ni Mijati parĕk ka dj'ro ring Hidå Tjokordå Rakå — hirikå raris hi bapå B. noenas ni Sawi mangdé ka djabå hipoené — Hidå hitjå — kadoegi hi bapå Badĕng ngadjak ni Sawi ka djabå ka djoemahé hi bapå — sasampoen hipoen ni Sawi ring djabå kadoegi wèntĕn padjar hi bapå B. ring ni Sawi ngatoetang ni Sawi makoerĕnan ring titijang — ni Sawi masanggoep rĕké hĕnjak malih hatoet ring titijang —

dèning sahikå raris hipoen ni Mijati mangadjak ni Sawi singgah toer manginĕp ka djoemahé pan Ngĕnti ring K'satrijå Bandjar Panindjohan — kadoegi polih ni Sawi kadjag hantoek hi Kojog sarĕng ni Mijati mahatoeran (23) ka kahijangan K'loping dawĕg ring dinå S(anistjarå) K. warå-hoejé né pinih wahoe — bèndjangan hipoené doek ring dinå R(ĕdité) H(oemanis) warå-mĕnahil hirikå raris ni Mijati mapadoe harĕp mamoenji ring hi mémé Baḍĕng manj'lang ni Sawi djagå rĕké hadjak nagih djinah pihoetangan ka Grijå-Tjoetjoekan — mémé Baḍĕng njoekèn ni Mijati manj'lang ni Sawi ngadjak nagih — kangkatan hipoen djanmané ni Sawi mangraris hitjal — ni Sawi karangkatang rĕké hantoek hi Kojog — nghing tingkahé hi Kojog mangrangkatang wahoemah titijangé tan wèntĕn rawoeh masadjati ring titijang-sampoen ngalintang sakadi linghing sastrå pasobajå —

poeniki toenasang titijang k'ni hoegi karawosan hantoek Hidå paḍanḍå hangrĕtanin hoendoek hiwang hipoené hi Kojog k'ni mamarggi hoegi sakadi patoeting sastrå palåkrĕtå pilih toenggil sastrå pasobajå — jan sapoenapi kajogijanipoen satalar soerat pakandå poeniki — jan wèntĕn mambojanin titijang poeroen mananggoeh sapatoeting tatanggoehan.

XXVI. *Pangĕlingĕling.*

Parikanḍan titijang wong Tjinå mawastå titijang hi Sĕngké Lomangkin titijang mag'nah ring pradèsâ Tabanan — koemahoelå titijang ring palinggih Tjokor hi Déwå — parikanḍan titijang poeniki hatoer hoeninghajang titijang ring Tjokor hi Déwå — hinggih mimitanhipoen rikalå rahhinå titijang hi Sĕngké Lo ti-

tijang noendèn kahoelan Tjokor hi Déwå wong Bali mapangkoesan pan Dèrèng saking Tabanan — pan Dèrèng poenikå kènkèn titijang mamb'watang bèbèk saboeloe-boeloe loewå m'wani hakèhhipoen 26 ḍiri — bèbèk poenikå sami djagå pisoekajang titijang ring brajan titijang talĕr wong Tjinå mawastå hi Sĕngké Hatong ring Pabijan (Pabéjan) Boelèlèng — hinggih pan Dèrèng poenikå hipoen ngapitoet sakadi pakon titijang — kandoegi pan Dèrèng lawoet mamarggi mamb'watang bèbèk g'lah titijang sakadi né kotjaping harĕp —

hinggih sapamarggin hipoen pan Dèrèng rikalå rahhinå mamb'watang bèbèk poenikå jan kotjap wahoe rĕké pan Dèrèng rawoeh di marggi né ring mawastå Parèrènan Batan-wani ring t'bènan palĕmahan pradèså Gitgit wawĕngkan Boelèlèng sadawĕg rahhinå poenikå — kantjit rawoeh rĕké Hidå hi Goesṭi Ngoerah sané mapoeri ring Soekå-sadå-laris rĕké Hidå hi G. Ngoerah sahaså lawoet ngambil bèbèk titijangngé poenikå sami sané kab'wat hantoek pan Dèrèng —

hinggih wirèh pan Dèrèng paḍèwèkanhipoen kangkatan pan Dèrèng mahoewak — jan hantoek titijang hi Sĕngké Lo jadijan hipoen pan Dèrèng tan wèntĕn pisan madrĕwé sisip ring Hidå hi Goesṭi Ngoerah — jadijan séjosan tan wèntĕn titijang mitahĕn hiwang —

poeniki hatoer hoeninghajang titijang ring palinggih Tjokor hi Déwå — pinoenas titijang hi Sĕngké Lo sakémantĕn mantoek bèbèk titijang poenikå sami — jan tan siddå mantoek bèbèk jadijan mĕnggah pangrĕgå titijang hi Sĕngké Lo sahiring — jan hantoek bèbèk poenikå sami maka 26 ḍiri hadji goenghartṭå 5200 —

hasapoeniki poepoet pinoenas titijang hi Sĕngké Lo ring palinggih Tjokor hi Déwå.

XXVII. *Pangélingéling.*

Parikanḍan titijang mapangkoesan titijang pan Moekijadi mag'nah titijang ring pradèså Bakoeng wawĕngkan Boelèlèng ngawoelå titijang ring Hidå Hanaké Hagoeng Hidå hi Goesṭi Hang'loerah K'toet Dj'lanṭik hapoeri ring Boelèlèng —

hinggih sapoeniki parikanḍan titijang — ḍoemoen kalå rahinå titijang loenghå malonalon ngadol titijang mas habongkal ka wawĕngkan Mang'wi — sarawoeh titijang ring pradèså Sampidi kadoegi mas titijang poenikå makabongkal kadoeroesang katoembas hantoek Hanaké Hagoeng (24) ring Sampidi dji goenghartṭå 32000 — katahoer mas titijangngé poenikå hantoek djanmå h'loeh haḍiri dji goengngartṭa 31000 mahĕntoeg hantoek djinah sijoe — djanmå miwah djinah sami sampoen katoenas hantoek titijang — titijang raris matoelak ring pradèså Mang'wi —

sarawoeh titijang ring Mang'wi kalå w'ngi titijang raris manjĕlang doenoengan ring né mapangkoesan nanang Djani — hipoen soekå mangoewèhin titijang nj'lang doenoengan ring hoemahé nanang Djani — djanman titijangé né mawastå ni Sawah sampoen pitj'lĕkang titijang ring nanang Djani — sampoen katampi toer kahadjak hantoek nanang Djani ka hoemah m'tèné di w'ngi poenikå — dèning sapoenikå titijang raris mĕḍĕm di balé sakanĕmmé nanang Djani —

bèndjangan kalå bahoe sirah kangin kapadjarang hantoek nanang Djani ring titijang djanman titijangngé kotjap ring ngarĕp hitjal — dèning sapoenikå kadoegi titijang di rahinå poenikå manjĕrĕpang djanman titijang poenikå nanging tan wèntĕn mas'rĕp hantoek titijang —

sapoenikå parikanḍan titijang — titijang wantah mit'wijang nanang Djani nampi pitj'lĕk titijangngé kalih mit'wijang nanang Djani makakranan djanman titijangngé hitjal sakèng hoemah mĕtèné nanang Djani —

jan wèntĕn mambojanin saparikanḍan titijang poeniki sami titijang pan Moekijadi poeroen pisan mananggoeh kalih manajoebang tjor.

XXVIII. *Pangélingéling — van den beschuldigde in XXVII.*

Poeniki pikanḍan titijang mawastå nang Djani ring Mang'wi — titijang ngamĕsĕhin kanḍå pawitjarané mawastå pan Moekijadi saking Bakoeng wawĕngkan Boelèlèng — hinggih titijang tan wèntĕn mamandjangang moengg'wing prakanḍå ngodjah pana-

lihé pan Moekijadi poenikå jan titijang poenapi nampi padoenoenganė pan Moekijadi miwah nampi sabdan pan Moekijadi matj'lĕkang djanmané pan Moekijadi pilih toenggil misékajang hawanan djanmané pan Moekijadi hitjal — wantah tan wèntĕn sakadi panalihé pan Moekijadi tibå mangdé witjarå ring titijang — wantah sami titijang tĕlas mojahin — tanḍang patoet ké pan Moekijadi ngawitjarèn titijang — daginghipoen wantah kanḍan titijang poeniki tanggoeh titijang sapatoeting tatanggoehan.

XXIX. *Pangélingéling.*

Pidartṭå parikanḍan titijang hi Poetoe Hintaran mag'nah titijang ring pradèså Batoe-Riti wawĕngkan Tabanan kagamĕl titijang hantoek Hanaké Hagoeng K'toet Hokå ring Marggå makadi ngahoelå titijang ring palinggih Tjokor hi Déwå — hinggih mimitanhipoen rikalå rahhinå titijang hi Poetoe Hintaran titijang mitoedjoe masasandjan rawoeh ring halas balèran ring pradèså Batoe-Riti poenikå kari palĕmahan pradèså B. R. — hinggih sadawĕg rahhinå kantjit rawoeh kahoelå Boelèlèng mawastå hi M'ranggi saking Bakoeng m'dal saking pradèså Batoe-Riti mamarggi ngalèrang — dèning sapoenikå titijang laris masabdå paritakèn ring hi M'ranggi nakènang jan poenapi kab'wat hantoek hi M'ranggi — sahoer hipoen hi M. hipoen mamadjarang mam'wat hampijoen kalih boengkoel prajå rĕké kabaktå mantoek a pradèså Bakoeng — titijang k'ni mitatas saj'wakti hi M'ranggi mam'wat hampijoen kalih boengkoel — malih titijang hi Poetoe Hintaran nakènang ring hi M'ranggi wirèh hipoen mapamarggi ring pradèså Batoe-Riti mam'wat hampijoen jan sampoen hi M'ranggi nahoer ḍoeḍoekan hampijoen poenikå hirikå ring Batoe-Riti ring sang jogijå nampi ḍoeḍoekan poenikå wong Tjinå né mawastå hi Sĕngké Ping — sahoer hipoen hi M'ranggi hipoen ngoetjapang sampoen poepoet nahoer ḍoeḍoekan poenikå ring pradèså Batoe-Riti — dèning sapoenikå titijang hi Poetoe Hintaran tan sadin ring sapadjarré hi M'ranggi poenikå — kadoegi hi M'ranggi hadjak titijang malih toelak rawoeh ka pradèså Batoe-Riti mapanggih ring hi Sĕngké Ping —

hinggih sasampoené titijang sarĕng hi M'ranggi hapadoe tigå ring hi Sĕngké Ping titijang hi Poetoe Hintaran laris nakènang ring hi S. P. wijakti tan wijaktiné hi M'ranggi nahoer ḍoeḍoekan hampijoen poenikå — sahoer hi S. P. wantah tan wèntĕn pisan hi M'ranggi nahoer ḍoeḍoekan hampijoen poenikå ring hi S. P. —
dèning hasapoenikå pang'laksananhipoen hi M'ranggi tan nahoer ḍoeḍoekan kalih had'wå hoetjap ring titijang — poenikå titijang hi Poetoe Hintaran nanḍå hampijoen poenikå sané ka-b'wat hantoek hi M'ranggi hampijoen kalih boengkoel —
hasapoenikå hoegi hindikhipoen d'waning titijang nanḍå hampijoen poenikå — kalijan jan manawi wèntĕn mambojanin sakadi pidarttan parikanḍan titijang poeniki titijang hi Poetoe Hintaran kalintang poeroen mitanggoeh sapatoeting tatanggoehan.

XXX. *Paliring.*

Hatoer titijang ring Hidå-Hidå sang ang'rĕtanin — poeniki soerat paliring titijang-mawastå titijang hi Molo-titijang kapijanak tĕmĕn miwah kakoendoel hantoek né mapangkoesan dé Srinamå — mag'nah sami titijang ring Nangkå-S'på-k'rakså titijang ring dané pamb'kĕlé K'toet Hanjaran né mag'nah ring Bandjar Pagoejangan ring wawĕngkan Boelèlèng — dané pamb'kĕlé marĕp mamoenggawå ring Hidå Hanaké Hagoeng hi Goesṭi Ngoerah K'toet Dj'lanṭik djoem'nĕng ring poeri Boelèlèng —
hinggih sapoeniki hoegi parikanḍan titijang — ḍoemoen dané g'nah titijangé k'rakså mahitjajang soerat sĕngkĕr patĕdoenan galoer tan pagagrĕdj'gan katoenas hantoek titijang — malinggå Hidå Hanaké Hagoeng Hidå sang malinggå moengg'wing ngarĕp — Hidå man'doenang titijang kapalåkretå — doning rĕké titijang kat'doenang kapalåkrĕtå saking rĕké hatoer pinoenas né mapasèngan Goesṭi Njoman Djambé né mag'nah ring Nangkå-S'på né kapigamĕl rĕké ring hi Goesṭi Madé Pandji malinggih ring Soekå-Sadå — dané hi Goesṭi marĕp rĕké magoesṭi ring Hidå Hanaké Hagoeng Hidå sang malinggå moengg'wing ngarĕp — doning rĕké titijang katoenas kat'doenang kapalåkĕrtå mapadoe sami paliringan mam'sĕh hi Goesṭi Njoman Djambé — sapoeniki rĕké pikanḍanhipoen — ḍoemoen dané

Goesṭi Nj. Djambé mad'wé rĕké bantèng moewani hasiki sampoen rĕké tjoelajan — boeloen bantèng poenikå mawastå rĕké boeloe-padi matandoek tjongk'lok — mapangadji rĕké goenghartṭå 10000 — miwah bantèng poenikå kahangonang rĕké b'lodkahoewan dèsané ring Nangkå-S'på hantoek né mawastå hi Bradjå-Sélå talĕr ring palĕmahan angkå S'på s'ḍĕk rĕké ring rahinå — hi Bradjå-Sélå poenikå karèntjang rĕké miwah kakoendoel hantoek dané Goesṭi Njoman Djambé talĕr mag'nah ring Nangkå S'på —

dèning rĕké sapoenikå sakadi moengg'wing ngarĕp kadoegi rĕké bantèng poenikå katĕgoelang hantoek hi Bradjå-Sélå hirikå di habijan danéné Goesṭi Njoman Djambé — di sampoené rĕké bantèng poenikå kat'goelang hantoek hi Br. sakadi moengg'wing ngarĕp — watarå wèntĕn rĕké wahoe ḍawoeh tigå kangin soerijå poenikå — kadoegi rawoeh rĕké titijang saking k'lod kangin — titijang raris rĕké sahaså laksanå mang'loesin talin bantèng poenikå di g'nah bantèng poenikå kat'goel sakadi moengg'wing ngarĕp — sĕmalih bantèng poenikå raris rĕké kag'takang hantoek titijang dèning rĕké titijang kasinĕnggoeh mamaling bantèng poenikå hantoek hi Bradjå-Sélå — kadoegi rĕké hi Bradjå-Selå poenikå mandjagdjagin rĕké titijang s'malih managih bantèng poenikå ring titijang —

doning rĕké sapoenikå kadoegi rĕké titijang mang'loesang kadoetan kalih titijang managih rĕké mamaḍĕmang hipoen hi Bradjå Sélå —

doning rĕké sapoenikå sakadi moengg'wing ngarĕp kadoegi rĕké hi Bradjå-Sélå malahib raris rĕké makawoekan ring sami timpalhipoen pangangon — doning rĕké sapoenikå titijang raris rĕké mang'lèbang bantèng poenikå titijang raris rĕké malahib —

sapoenikå rĕké pikanḍanhipoen daginghipoen Goesṭi Njoman Djambé mit'wijang rĕké titijang malaksanå tjorah mamaling bantèng poenikå né sakadi kotjap ring ngarĕp — poenikå doning Goesṭi Nj. Dj. manoenas mang'witjarå titijang man'doenang titijang kapalåkrĕtå mapadoe sami paliringan — mam'sĕh ring Goesṭi Njoman Djambé — Hidå Hanaké Hagoeng hitjå rĕké loegrahå — poenikå doning wèntĕn rĕké soerat sĕngkĕr pat'doenan galoer halĕmbar katibå ring titijang malinggå Hidå H. H. sang malinggå moengg'wing ngarĕp man'doenang titijang

kapalåkrĕtå mapadoe sami paliringan mam'sĕh ring Goesţi Njoman Djambé — kalih ham'lakoe noenas pakĕntjå ring Hidå krĕtå ring Boelèlèng gag'lisan — rawoeh ring dinå R. Oemanis warå — warigadijan pas'lidan sabanèn ḑawoeh ro — hanggawå pratékaning hapadoe witjarå miwah anggawå soerat paliring pikanḑå dènatètèh toer dèn tanggoeh-pilih toenggil norå t'doen ring dinå né kotjap ring ngarĕp miwah t'doen tan anggawå pratékaning hapadoe witjarå — saprakarå poenikå rawoeh ring pakĕntjå k'ni manoet ring lingnging titi s'warané — hanoeli rawoeh ring dinå pat'doenan t'doen titijang maring pakĕntjå hanggawå titijang pratékaning hapadoe witjarå kalih mambaktå titijang paliring pikanḑå midjilang titijang maring pakĕntjå hanggèn titijang ngamĕsĕhin pikanḑané Goesţi Njoman Djambé mam'sĕh ring titijang nanging makadi linggih Hidå makadi g'nahing ham'lakoe noenas pakĕntjå miwah makadi ring pagoestijané —

titijang tan wèntĕn malih midartţajang ring soerat paliring titijangngé poeniki doning sami sampoen tatas kahoetjap ring soerat sĕngkĕr pat'doenan galoer poenikå né katibå ring titijang — hinggih jan hantoek poenikå sakadi pan'dalih danéné Goesţi Njoman Djambé man'dalih titijang mamaling bantèng poenikå miwah mang'loesin bantèng poenikå ring g'nah hipoené hi Bradjå-Sélå man'goelang bantèng danéné G. Nj. Dj. — kalih titijang rĕké mang'loesang hipoen hi Bradjå-Sélå kadoetan kalih managih mamaḑĕmang hi Br. S. — daginghipoen titijang wantah sami tĕlasing tan wèntĕn pisan sakadi panalih danéné Goesţi Nj. Dj. —

hinggih jan sadawĕg rahinå né poenikå risadawĕg hipoené hi Bradjå-Sélå mangoembalang bantèng poenikå kamaling hantoek djanmå tjorah né s'kadi sami kotjap ring ngarĕp — titijang risĕḑĕk hoegi di djoemah titijang hoeling s'mĕng miwah makatĕngahi t'pĕt — sapoenikå hoegi parikanḑan titijang — kalih satingkah titijangngé kari di djoemah titijang hoeling s'mĕng miwah makatĕngahi t'pĕt risadawĕg bantèng poenikå katjolong rĕké hantoek djanmå tjorah wèntĕn hoegi né mapangkoesan pan Soemardḑå mag'nah ring Tanawon kalih né mapangkoesan pan Oeradji mag'nah ring Roenoeh — sami k'rakså ring pamb' kĕlé K'toet Hanjaran — hipoen hoegi pan Soemardḑå miwah pan

Oeradji hipoen sami noedjoe mah'nĕman ring titijang hirikå di djoemah titijang hoeling s'mĕng makatĕngahi t'pĕt poenikå — sapoeniki hoegi parikanḍan titijang sakadi moengg'wing ngarĕp.

XXXI. *Soerat pinoegrahan.*

Soerat pinoegrahan Hidå Hanaké Hagoeng djoemnĕng ring poeri Mang'wi — kapahitjå ring poetoesan Hidå hi Goesṭi Hagoeng K'toet Sampidi (24) hadj'ro ring Sampidi — l'wiring pinoegrahan hiki kéwaså poetoesan hikå malonalon mĕb'wat djanmå loeh kalih ḍiri rawoeh ka nagarå Boelèlèng — poetoesan hikå mawastå Goeroenrawoen kalih hi Mari — tan w'nang witjaranĕn ring nagarå wawĕngkan Mang'wi — jèn hanå wong nisṭå madijå hoetamå njinangkalå ring ng'hawan tan kéḍĕpå-kéḍĕpå k'nå rasaning soerat pinoegrahan hikå —
jan hantoek sisip djanmané d'waning mahadol djagå tilar soebakti ring Hidå hi Goesṭi Hagoeng K'toet Sampidi mapakså minggat ngoengsi nagarå Wawĕngkan Tabanan —
pinoegrahan hiki manggé hapisan — poepoet sin'rat ring dinå B(oeḍå) W(agé) m'nahil tiṭi sasih ka(ro) 2 rah 6 tĕng (gĕk) 7 Isakå — warså 1776 (4).

XXXII. *Konsent voor den uitvoer van rundvee.*

Panoegrå ngadol babaloengan S'dahan Hagoeng hi Wajan Soemå sakèng Boelèlèng njoetjoekan ring Hanaké Hagoeng —
ngaḍĕp djaran 14 hoekoed — malih sampi ḍaḍ'wå sami loewå sami maboeloe barak matandoek loekoeh hahoekoed — marå toemboeh tandoek hahoekoed — djarané poenikå maka 14 hoekoed maboeloe barak 10 hoekoed — maboeloe dawoek woejoeng hahoekoed — malih maboeloe tanah 3 hoekoed — sami m'wani.

XXXIII. *Pandbrief.*

Pangélingéling pan Gijanjar mag'nah ring Boelèlèng kapiga-

mĕl holih K'toet Hanjaran ring Pagoejangan kagaḍoeh holih hi Soekrastå ring Bandjar-Tĕgal — margganè hi Soekrastå manggaḍoeh pangélingéling saholihé pan Gijanjar manggaḍéjang habijan t'kèning sahisiné ring Boelèlèng ginaḍé holih hi Soekrastå b'wat goenghartṭå 40400 — tingkahé manggaḍé lawan manggaḍéjang hapadoe harĕp hasaksi ring g'nahé kraksâ — hoes linoegrahå toer hamawå panoegrahå (25) t'kaning hatoekoe pangélingéling sahatjap malinggå Hidå Hanaké Hagoeng Hangloerah K'toet Dj'lanṭik dji 250 ring Hidå K'toet Rahi (26) ring Boelèlèng —

tan koenang p'wå jan witjaranĕn — jan hanå mikarajang tan kéḍĕpå — kéḍĕpå hoegå sarasaning pangélingéling hiki salĕmbar kagaḍoeh holih hi Soekrastå —

dinå n'rat R. W. warå Oejé tiṭi tang. ping 9 sasih ka 9 rah 1 tĕnggĕk 8 Isakå-warså 1781.

XXXIV. *Vonnis* (27). (Zie XXV).

Hantoekanijå ng'rawosi holih hiwangé hi Kojog miwah ni Mijati — hikå hi Kojog mangrangkatang wahoemahé hi Noerijanå mawastå ni Sawi — hingoelatan ring sastrå hagamå hadigamå ring wong hamèt rabiningarabi hamarawaså rabining lijan w'nang kaḍanḍå pati janå malak'wing oerip toer hingoerip dènirå sang amawå boemi pinipis ḍanḍané mab'wat goenghartṭå 106000 t'kèng sarmå s'gĕh pangilisawå ring wong waḍon papalihan ḍanḍaning wong kakoeng — dèning hoendoeké ni Mijati manj'lang ni Sawi ring mèn Baḍĕng m'wah tingkahé hi Kojog mang'rangkatang ni Sawi norå hanå sadjati ring hi Noerijanå hingoelatan ring sastrå pasobajå ring wong kakoeng hangrangkatang wong waḍon jan orå hanå sadjati ring kang kawirangan sakadi linghing sastrå pasobajå prasiḍå djanmå hikå hangiwat m'wah ingoelatan ring sastrå déwåḍanḍå ring wong hangiwat w'nang kaḍanḍå pati — janå malak'wing oerip toer hingoerip dènirå sang amawå boemi pinipis ḍanḍané mab'wat goengartṭå 160000 — dèning ni Mijati wong wadon k'ni mamarggi sakadi papalihan ḍanḍaning wong kakoeng mab'wat goengartṭå 80000 k'ni sapisan pamarggin ḍanḍané — tan wèntĕn mamarggi ḍan-

ḍaning wong darati kramå sakadi linghing sastrå hagamå hadigamå — poeniki k'ni mamarggi sakadi linghing sastrå pasobajå makadi sastrå déwåḍanḍå — dèning b'wat ḍanḍå tananå ng'lĕwihi ring sak'ṭi nĕm dasâ hoelihoelihan krĕtå panjarikan sami hang'long kat'ngah pin'ratékå manoet kadi saban — miwah kaw'nangané ni Sawi dinawoet pasah ak'nå ring hi Kojog — ni Sawi w'nang mantoek kahatoer ka Kaloengkoeng — m'wah jan hanå hi Kojog maboedi ng'raris nganggé ni Sawi koerĕnan k'ni katawoer patoekoen ni Sawi mab'wat goengartṭå 10000 minggĕl kangkat goengartṭå 20000 — jan sinawoeran ḍanḍå miwah patoekoen ni Sawi sakadi né paḍå kotjaping harĕp prasiḍå hi Kojog hinggas pradang — jan orå hi Kojog ni Mijati manawoer ḍanḍå miwah patoekoen djanmå hikå ripèngĕné nawoer sakadi né paḍå kotjaping harĕp t'kå w'nang hi Kojog ni Mijati ladjoe kas'rah holih kantjå Boelèlèng katampi holih kantjå Kaloengkoeng —

samangkanå kĕntjå Hidå Krĕtå Kaloengkoeng Paḍanḍå G'ḍé Madé Rahi ring Tjoetjoekan dawĕg ring dinå B. K. warå-hoegoe tiṭi tang(gal) ping 5 sasih ka 10 rah 1 tĕnggĕk 7 Isakå-warså (?)

XXXV. *Eedsformulier* (27).

Pamastoening tjor tibå ring hi Hanoe — t'kaning saksiné ḍ'wang ḍiri — mapatabĕh koetoes ḍiri paḍå katjoran — d'waning hi Hanoe katjoran saholihé hi Hanoe kadalih ngadoek di djagat Boelèlèng toer mawanan mapangkèng — m'wah paripaksané hi Hanoe t'lasing norå mangangkĕn sakadi pandalihé né kotjap ring ngarĕp —

mangké ramoen hanå sakadi né kotjap ring ngarĕp hi Hanoe mangadoek goemi-wastoe hi Hanoe k'nå ring sahoepå-darwaning (28) tjor —

pamastoening patabĕh manawi wong taroenå-rangdå-b'koeng — manak hanak tan akarijå hoerip — jan wong hoes katon adoså — hikå paḍå tan w'nang makapatabĕh —

jan kadi sahikå patabĕhé hi Hanoe wastoe hi Hanoe k'nå ring hoepå-darwaning tjor — jå p'wan rikalantarå p'wajå wastoe k'nå ring kaparangan kawantoesing pawanå hagoeng — karoe-

boehan taroe hagoeng — jå p'wan maring halas wastoe sirå hanglangkahing mingmang paling patipandjing patipoeroegin — hoelangoen tan w'roeh ring ratnijå — ḍĕmĕking (29) mong — gajoeraning kidang — siningating k'roewag bantèng — jå p'wan sirå marå ring djoerang wastoe sirå hamanggoeh loentjiping paras — boebat ḍaḍanijå — rĕmĕk mastakanijå — soemirat rahnijå — mĕsat hoentĕknijå hanjatoer dèså (30) tibå ring patalå — jå p'wan sirå marå ring djanggalå (?) wastoe sirå njambĕring g'lap tan pahoedan (31) — tjinokoting sarpå mandi — jåp'wan marå ring sagarå wastoe sirå sarapning wajå — patikning pé — pinatjĕkan dèning soemilang — woewoetning minålodrå — jå p'wan sirå marå ring hoemah mati g'ring kadadak — mati salah pati — matijamangan — matijanginoem — matijatoeroe — matijangipi — matijangamp'loe — t'roes toemoes ring hanak poetoe boejoetnijå — tan pamanggih sadijå rahajoe — tan pandadi kitå djadmå m'wah handadi kadi hĕndĕphĕndĕp namoe-namoe — hang'lintah handjoelati kaloeng —

mangkanå pandadijan kitå — pamastoening tjor Ong (32) hindah takamoe Hijang Hari Tjandanå, Hanggasti Maharsi — Poerwå-Daksinå — Pastjimå, Hoetarå-Madijå — kahoelatan ring Sang-ngijang Trijodaså saksi —

patjorané ring bantjingah Boelèlèng — patjorané ring dinå B. K. warå-pahang tiṭi tang. ping 2 sasih ka 7 rah o tĕnggĕk 8 Isakå-warså 1780.

AANTEEKENINGEN.

---

(1) *Hiriki* en *hirikâ* — *dini* en *ditoe* — hier en daar; zoo gebezigd, wijl de schrijvers zich op de plaats van den lezer denken.

(2) *wawĕngkan*, van het Javaansche *wawĕngkon*.

(3) *Hidâ-hipoen;* de djaksâ is een Brahmaan terwijl de kantjâ tot de Soedrakaste behoort, waarom hier de beide pers. voornw. moeten gebezigd worden.

(4) *Soekrâ K'liwon* enz. — *Soekrâ* is de zesde dag (vrijdag) van de Indische, en *K'liwon* of *Kaliwon* de vierde dag van de Polynesische week, uit welke beide weken de Balineesche tijdrekening gevormd wordt. De eerste week bestaat uit *zeven* en de tweede uit *vijf* dagen, en dit met elkander vermenigvuldigd vormt de maand van 35 dagen, waarvan er *zes* in een jaar gaan. In stukken van grooteren omvang of die van meer officieelen aard zijn, wordt ook nog de dag van de maan (*tanggal* voor de eerste en *pang'long* voor de tweede helft) als ook het jaartal, op de wijze gelijk in XXXI, XXXIV en XXXV geschied is, opgegeven. De *Isakâ-warsâ*, beter *hi Sakâ-warsâ*, d. i. het jaar van Sakâ, gelijk deze tijdrekening genoemd wordt, heeft 78 jaar vóór Christus een aanvang genomen. Zie hierover o. a. Friedrich, *Voorloopig verslag van het eiland Bali.*

(5) *kasinangkawon*. Zie over deze Javanismen de Spraakkunst.

(6) *Titijang* enz. In Tabanan en in Karangasĕm regeeren twee broeders, die al de lasten en voordeelen van het bestuur met elkander deelen.

(7) *Déwâ hajoe* en *Hidâ hajoe* — *Déwâ* is het prédikaat van de leden der tweede kaste evenals *Hidâ* van de Brahmanen, terwijl *hajoe* een vrouwelijk lid aanduidt.

(8) *rĕrĕs'wétjan* — voor *rĕrĕs* en *s'wétja*(n). Zie over de weglating van dezen tweeden medeklinker de Spraakkunst.

(9) *goenghartṭâ* 43000. De eenige pasmunt van de Balineezen is de *kèpèng* (chineesche duit) waarvan 1000 een *tali* (ter waarde van *f* 3.12[5]) vormen; zoodat hier alzoo sprake is van een bedrag van 43 × *f* 3 12[5] of *f* 134.37[5].

(10) *pasobajâ*, overeenkomst of schriftelijk verdrag tusschen de verschillende vorsten van Bali onderling.

(11) en (12) VI. Deze brief is in L. Bal. geschreven: een recht, dat alleen de vorst van Kaloengkoeng, *Déwâ Hagoeng* of ook wel *Bataṛané*

betiteld, zich tegenover de andere Radja's veroorloven mag. Ook heeft hij alleen het recht om zijne handteekening aan de bovenzijde van het blad te plaatsen.

(13) *pangélingéling*, verslag, procesverbaal, van *héling*. Zie XXV enz.

(14) *Hadi G'dé Rahi* — een jongere broeder van den Vorst.

(15) *padĕm*, hier waarschijnlijk als *pati*, doch komt overigens hoogst zelden als zoodanig voor.

(16) *s'lakå potong*, d. i. rijksdaalder, behoort tot 't Maleisch van de kustplaatsen; zoo ook

(17) *pratjoemå*, voor niets, zonder betaling.

(18) *Bandjar Hambĕngan*. Vergelijk het gedicht III hier achter.

(19) *Madé Goelijang*. Vergelijk het gedicht III hier achter, vs. 101.

(20) *panak bapå* = zoon, gelijk de schrijver, die jonger is, zich uit beleefdheid noemt.

(21) *Rakå*, een oudere broeder van den vorst.

(22) *ni Sawi ngadj'ro*. Onder *dj'ro* wordt hier en elders uitsluitend de woning van den vorst bedoeld, welke over geheel Bali een toevluchtsoord is voor ieder, die om eene of andere reden zich aan 't oog van de zijnen wil onttrekken; welk misbruik wel niet door de agamå, maar zoo veel te meer door de adat gewettigd is.

(23) *mahatoeran* enz., dus offeren in den tempel.

(24) *Hanaké Hagoeng* enz. In sommige rijken van Bali vindt men distrikthoofden, die, hoewel van den vorst afhankelijk, als zelfstandige radja's den titel van *H. Hagoeng* dragen. Zoo hier de poenggawå van *Sampidi* en elders die van *Marggå*.

(25) *hamawå panoegrahå*. Bij verkoop, verpanding enz. van vaste goederen moet steeds een gezegeld bewijs van den vorst vertoond worden, waaruit blijkt dat deze zijne toestemming daartoe geeft.

(26) *Hidå K'toet Rahi*, de schrijver van dezen pandbrief, die daarvoor 250 kèpèngs ontvangt, welke som hij echter met den vorst deelen moet.

(27) *Vonnis* en *Eedsformulier*. We hebben deze beide stukken hier eene plaats gegeven, om als proeven te dienen van officieelen stijl; zonder evenwel te beslissen in hoeverre de daarin gebezigde *Javaansche* en *Kawi-woorden* en *vormen* al dan niet juist geschreven zijn. Alleen zij hier opgemerkt. dat de tegenwoordige Balineezen geen ander Kawi of Javaansch kennen, en de taal van de meeste hunner zoogenaamde „heilige boeken" geene andere is, wat voor vreemdelingen de kennis van beide, zoo even genoemde, talen noodzakelijk maakt. Voor zoo ver dit mogelijk is, zullen we van de in deze stukken voorkomende niet-Balineesche woorden in ons woordenboekje de beteekenis, gelijk ze door Inlanders wordt opgegeven, laten volgen.

(28) *sahoepå darwaning* — elders *sahoepå drawaning*.

(29) *dĕmĕk*, Javaansch *dĕmak*.

(30) *hanjatoer dèså* = naar de vier windstreken.

(31) *tan pahoedan*, d. i. in het drooge jaargetijde.

(32) *Ong*. Zie meergenoemd *Verslag* en *Oesana Bali* van Friedrich.

B. POËSIE.

I. *Fragment uit de Bagoes Hoembarå.*

(Een populair verhaal, ongeveer duizend koepletten lang, vermeldende de ridderlijke avonturen van een zekeren prins van Koripan [1]), *Bagoes Hoembarå* genaamd, waar deze, steeds van zijn hofnar *Poen S'mar* vergezeld, Java en Bali doortrekt om, gelijk hij zelf telkens verklaart, de schoonste prinses te zoeken. Taal en inhoud van het *geheel* doen ons denken, dat we hier eene omwerking of altans navolging van een oorspronkelijk Javaansch gedicht — misschien de Pandji? — voor ons hebben.)

Tĕmbang djinadå. [2])

De komst van Bagoes Hoembarå te Djå Mintorå [3]) bij een *kinderloos* echtpaar, dat om deze reden B'koeng genoemd wordt.

. . . .

154 Toemoeroen dané ring Sowan
s'dĕk dé B'koeng masisi
ngabå pĕntjar manjangkodot —
mamoenji t'kèn né hĕloeh —
dèh tampinané makĕdjang-k'må moelih
hirå tĕḍoehané tĕkå —

---

1) *Koripan*, vroegere benaming van een rijk op Java, dat echter in dit verhaal verondersteld wordt op Bali te liggen.

2) *Tĕmbang djinadå.* Zie over de verschillende *versmaten:* de Hollander, *Handleiding bij de beoefening van de Javaansche taal en letterkunde.*

3) *Djå Mintorå* schijnt de naam van eene plaats op Java te zijn, maar overigens niet meer bekend.

155 Né loeh moelih t'kå djoemah
né m'wani h'noe masisi —
manĕpoekin hanak roro —
dé B'koeng matakon aloes —
Goesṭi ké hoeli di djåhå dèsan Goesṭi —
bagoesé bijanå paḍå —

156 Hakèh mantri tawang titijang —
bijanå kadi warnan Goesṭi —
hasin poetran Ratoe kawot
mantri né di Bali bagoes
hokan Ratoering Koripan — kotjap pĕkik
bijanå rĕké hanak paḍå —

157 Nanging bijanå titijang nawang
Rahadèn mantri ring Bali —
sakéwalå hortå rĕko —
toetoer hanak hoeling hiloe —
Bagoes Hoembarå ngandikå — toehoe tjahi
jèn hortané sapoenikå.

158 Dé B'koeng halon mangoetjap —
hi Déwå kĕdjahå mangkin —
singnjå tèh hi Déwå rĕko
mantri ring Koripan rawoeh —
Bagoes Hoembarå ngandikå-toehoe kaki
nirå hi mantri Koripan —

159 H'né té kaki ḍå wérå
loewas niranė manjilib —
dé B'koeng tangkĕdjoet bĕngong —
manjoembah sarwi sahatoer —
p'lih ké ban titijang manarkå-t'wah hi Goesṭi
sangkan t'warå hanak paḍå —

160 Bijanå titijang poeroen wérå —
sandikan Goesṭi Mas Manik —
doeroesang hitjané rĕko —
singgah koemah titijang ḍoemoen —

hanging titijang tjanggah djarak [1] — titijang miskin —
hanggèn hi Déwå kawoelå —

161 Bagoes Hoembarå ngandikå —
jèn t'wah kaki soedi djani —
nirå manoehoetang rĕko —
barĕng t'kèn kaki mantoek —
hanggènang djå nirå pijanak — djoemah kaki —
dé B'koeng hasawoer sĕmbah —

162 Toemoeli mantoek sagrĕhan —
tan kotjapan ring pasisi —
tĕkå ring ngoemahnjå rĕko —
sagèt tjitjingé matjĕgoeng —
dé B'koeng h'loeh mandjagdjag — manindjohin —
sagèt né mowani t'kå —

163 Matoehoetan hanak ḍaḍ'wå
gahok né h'loeh ngiwasin —
njèn tjahi hanaké hĕnto —
soekå doekå [2] roepanhipoen —. —
ḍå njahi kèto map'tå-s'ḍah halih
hi njahan njahi map'tå —

164 Sampoen kahatoeran sĕḍah —
Radèn mantri ngadjĕng raris —
dé B'koeng h'loeh di pawon
mangawoekin néné kakoeng —
mahi té tjahi hĕndènan — néné m'wani
ka pawon raris mandjagdjag —

165 Né h'loeh mamantĕg tangkah —
lawoet jå makisi-kisi —
wong ngapå hanaké hĕnto

1) *Tjanggah djarak*, voor: onaanzienlijk, zwak; gewoonlijk door Soedra's van hun huis gezegd.

2) *Soekå-doekå* enz. vergelijk vers 71, waar, als elders, Poen S'mar als een gedrocht wordt voorgesteld.

boekå déwå né toemoeroen —
né m'wani ngorahin kanḍå — haḍoeh njahi
h'ḍå njahi djani wérå —

166 Dané hoeli di Koripan —
hokan Ratoe né di Bali —
pangandikan dané rĕko
hoeling tjĕnik dané lampoes
hidĕh-hidĕh mangoembarå — néné djani
dané nagih ḍoeḍoek pijanak —

167 Né h'loeh soekané liwat —
né m'wani mamantĕs moenji —
h'ḍå njahi tjatjalodoh
mangajahin hokan Ratoe —
ḍaḍaharan hapang mĕlah — hapang rĕsik —
h'ḍå lĕmĕh magarapan —

168 Né h'loeh halon angoetjap —
sinjå dané mambĕlasin —
tosing dané loewas rĕko —. —
né h'loeh madéwå-ratoe —
soekå t'wah nirå mamandjak — mangajahin
nirå soekå mĕdjang karijå —

169 Né h'loeh hèpot mandjakan —
bikasé toehoe harĕsik —
lĕbĕng raris njagi hèpot
ḍaharan né sarwi haloes —
njanḍang hadjĕngan wong mènak — sahi-sahi —
lĕmah w'ngi kahatoerin —

170 S'katé djani mangraksâ
manoeḍoek Rahadèn mantri —
sajan soegih djani rĕko —
t'warå koewang pangan kinoem —
lĕwih panganggoné boengah — sampoen mangkin
kalih sasih bannjå ng'raksâ —

171 G'lis kĕṭah dèså-dèså —
kotjapan dé B'koeng polih
hanoeḍoek pijanak roro
boekå déwå né toemoeroen —
né hasiki botjok pisan — bĕngkak bĕngkik —
sampoen loem'rah jèn di Djawå —

172 Hakèh hanak makisijang —
loeh m'wani t'doen mangintip —
boedoeh praḍåhåné rĕko —
dé Bĕkoengngé sampoen toejoeh
ngalihang pisagå s'ḍah — sahi-sahi —
t'warå hĕnap hadå t'kå —

173 Hadå lali t'kèn hoemah —
néné pongah mamahĕkin —
néné hédalĕman ngĕdjoh —
pak'nĕhé sampoen hĕnjoed —
kat'kan mangĕboes bahang — lawoet paling
moelih tong katĕpoek marggå —

174 Tan kotjapan tan kélingan —
wèntĕn sampoen pitoeng sasih —
dé B'koeng mangoendoel rĕko —
kahokå bahan dé B'koeng —
loem'rah djani kadj'ro poerå — kotjap mangkin
dé B'koeng manoeḍoek pijanak —

II. *Fragment uit de Pan Bongkling.*

(Een onder de lagere bevolking zeer bekend geschrift (kidoeng). In het eerste gedeelte wordt de zoogenaamde heiligheid of zondeloosheid der priesters, zoowel als hunne leer van de zielsverhuizing en wat daarmede in betrekking staat, op vaak pikante wijze aan de kaak gesteld. Daarop volgt het verhaal van een gesprek tusschen Pan Bongkling en een' tot den Islam bekeerden Balinees over de vraag, welke van de

beide godsdiensten, het Boedhisme en Mohammedanisme, de beste is; welk gesprek aanleiding geeft tot eenen oorlog tusschen den vorst van Pamamoran (?) en dien van Mekka, met de beschrijving waarvan het gedicht, ± 300 koepletten lang, besloten wordt).

Tĕmbang Sinom.

Ong awignam astoe [1]).

1. Sinampoerå ratoe déwå —
hi b'log mahabĕt ririh
nggawé kidoeng m'tĕmbang sinom —
t'warå takoet kakĕdèkin —
sok bahan ḍĕmĕn hati —
tani kanḍå tani poepoeh —
habĕté masih bètak
mirib t'warå då nanḍingin —
tjĕkoer-tjĕkoer masawang soendari b'lah —

2. Panĕmbèné njĕmak satwå —. —
hadå to madan pan Bongkling
djalĕmå mahapi b'log —
ririhnjané tidong gigis —
hanging ririh m'bidjalin —
sahi map'toek pangaw'roeh
toewi tong tahèn kalah —
ban bisanjané mamoenji —
paḍå noengkoel panḍitå né toewå badjang —

3. Hidå G'ḍé Ganggå Soerå
Soerijan djagaté di Bali —
moelå ririh kakagawok
kĕboeté tan sipi-sipi —
sahi loenghå ng'rajoenin —

1) *Ong awignam astoe*, in sommige geschriften nog verlengd met *namå sidĕm* of *namå siwajå*, eene aanroeping van de godheid, waarmede elk geschrift behoort aan te vangen. Omtrent de juiste beteekenis van deze (Kawi) woorden zijn de Balineezen echter in 't onzekere. Zie hierover Friederich, *Oesana Bali*, Aanteekeningen 1, 2 en 3. Zoo ook Dr. H. Kern: *Kawi-studiën*, blz. 25.

sahi n'kajang sasantoen —
milihnjå wawédanå —
hĕnto kotjap kahĕndonin —
sagèt rawoeh pan Bongkling njongkok manjoembah —

4. Parandå raris ngandikå —
pan Bongkling mangoedå mahi —
dini pahĕkang manongos —. —
pan Bongkling mahatoer aris —
doeroesang hitjå hoegi —
ngawoelajang titijang Ratoe —
titijang manoenas hitjå —
wèntĕn karijan titijang kiḍik
k'ni doeroes mémèn titijangngé ka sĕmå —

5. Bahoe paḍĕm hibi sandjå —
njanan titijang mambrĕsihin —
dèning moelå titijang totos
mangaskarå hoeling ngoeni —
titijang tan wèntĕn hoening
ring bantĕn poenikå Ratoe —
malih kirangan garap —
kab'lĕt kirangan daging —
doning hiboek titijang mangkin mapangrasa —

6. Polih titijang mahangkoehan —
hinganan boe roras tali —
jèn titijang tan kasangkahon
malih limang dinå mangkin —
ngoetang raris mangirim —
hakoedå patjang sasantoen
néné k'rawos hoetamå —. —
parandå hadèng njahoerin —
h'ḍå hiboek jadin kakoewangan garap —

7. Lamoen soebå hadå g'lar —
né rowang kahiné dini
djalĕmané nggawé kènto
nggawé bantĕn sahi-sahi —

k'må hibå ndĕlokin —
bantĕnnjané soebå poepoet —
bantĕn hanak ngaskarå —
lèn to bantĕn marĕsihin —
djani bangoen pan Bongkling raris natasang —

8. Watrå banjå mapawasan —
lawoet malipĕtan gĕlis —
paranḍå kari mangantos
di pam'radjan gĕnḍing-gĕnḍing —
pan Bongk'ling matoer k'njing —
hinggih titijang sampoen rawoeh
natas bantĕn poenikå —
wèntĕn hémĕng titijang kiḍik
dèning doeroeng titijang tahèn mangantĕnang —

9. Wèntĕn né mawaḍah ḍoelang —
mĕkå wadjå miwah lĕngis —
mĕnoeh sikapå hasoroh
bajå tingkah bantĕn soetji —
nikå tèh hanggèn api —. —
paranḍå ngandikå haloes —
ḍå tå takonang hibå —
pipisé djå habå mahi —. —
malih matoer pan Bongkling-matjitå nawang —

10. Paranḍå raris n'ḍartṭajang —
kéné kèto t'wahnjå tjahi
parikramå hoeling mak'lo —
jèn mandadi djanmå boewin —
mĕnoehé bakal tjaling —
sikapané kal pamoeloe —
m'kané hanggon matå —
wadjané kal hanggon gigi —
mangdé hajoe jèn mĕpĕkang parikramå [1]) —

---

1) Het geheel handelt hier over de *zielsverhuizing*; of liever over het geloof der Balineezen, dat de afgestorvenen, zoodra de verbranding van het lijk volgens de voorschriften heeft plaats gevonden (ngoetang L mĕlĕboe V) en

11. Pan Bongkling k'dèk mangakak —
hoening titijang kapo mangkin —
hanging kangkat itijang gahok —
titijang tahèn mamanggihin
hanak mananĕm sampi —
tan wèntĕn madaging lĕgoe [1]) —
hanging né panggih titijang —
tan wèntĕn hangan hasiki
wèntĕn lamoer bantèngé né bahoe lĕkad —

12. Poeniki hanak parandå
doning tjingaké nganèhin —
manawi m'kané kawon
hanggèn hanaké n'dagingin —
tjĕdang wantah hasiki
bas manggawé salah hangkoeh —
pamoeloe kahkah doengkah —
sikapå makoelit-koelit —
hanggèn hipoen n'dagingin lajon poenikå —

13. Parandå raris kabangan —
mirĕng hatoeré pan Bongkling
hokané kanggon gagoejon —
makirĕt raris manoeding —
tjatjingaké mandĕlik
t'wah mahirib singhå ndapoer
raris Hidå mangĕrak —
h'né tèh djalĕmå tjitjing —
bas kadoeroes ban hibå mĕsoewang pĕtå —

14. T'waranang madjangkå-djangkå

---

de asch in zee geworpen is (mangirim H. L.) op nieuw een menschelijk lichaam aannemen. De hoogste zaligheid bestaat echter daarin, dat het nieuwe lichaam veel schooner, welgemaakter zij dan het vorige, — dat de op nieuw geborene heldere oogen, eene welluidende stem enz. hebbe, wat dan de hier opgenoemde artikelen, die bij de wassching van het lijk (pĕmbrĕsihin L. pangaskarå V. vergelijk vers 5) gebezigd worden, moeten bewerken.

1) *madaging lĕgoe*, om uit te drukken, dat de kleinste kleinigheid (legoe-muskiet) niet vereischt wordt bij 't begraven van eene doode koe.

kaliwat njakitin koéping —
toewi t'wah djalĕmå basong —
mati hibå gĕploek kahi
tahanang djani dini —
paranḍå mandjĕmak h'loe —
pan Bongkling mangadahap —
lijoe hanaké ndjagdjagin —
paḍå moehoeg-hadå mandisijang paranḍå —

15. Parandå manggadibĕgang —
doekan dané tidong gigis —
limå batisé mangĕtor —
b'ligé kadi bé djoelit —
tong bakat bannjå nggisi
takoet kakètak ban hĕloe —
hadå mahatoer halon —
noenasang pan Bongkling hoerip —
djanmå boedoeh tan wèntĕn njanḍang rĕsĕpang —

16. Hipoen mangkin pahid titijang —
pang hipoen mati mapahid —
lijoe hanaké mangoros —
paranḍå malih malinggih —
tan kotjapan né djani —. —
pan Bongkling malih kawoewoes —
loewas masangang dajå —
ka djoemah dé Sĕnggoe Pangi —
rawoeh ditoe pan Bongkling mahapi boetå.

III. *De expeditie tegen Bandjar (Bali-Boelèlèng) in* 1868, *beschreven door een' Balinees, behoorende tot het gevolg van den Radja van Boelèlèng.*

Tĕmbang Sinom.

1. Hadå kidoeng gagoeritan — *Bandjarré* moenggah di goerit —
di roesak dèsané rĕko — kagĕboeg hantoek Koempĕni —
kawoelané ng'gawé p'lih — mandal kajoen Då sang Praboe —

kalih dané hi Toewan (1) — ngĕmpĕt patilasé sami — dadi moeroeg parèntah dané hi Toewan —

2. Hawanannjané matilas — k'rawos Hidå (2) ngamanĕsin — kalih ng'rĕnĕngang pangrawos — wikaran kawoelå halit — sampoen manoenas Goesţi — ring Hidå Hanaké Hagoeng — Goesţinjané Hidå Ngoerah — Madé Rahi katinḑihin — hané matoer k'lijang wantah tatigå —

3. Kĕrĕng matoer mapinoenas — talĕr t'warå kalinggihin — pinoenas k'lijang rĕko — noenas *Hidå Madé Rahi* (3) — hiwang rawosé kiḑik — dadi mahawanan boehoet — kadoengngå saling toerah — dadi Hidå k'rawos sisip — manjaroendoep noengtoengin manah kawoelå —

4. Sampoen katoer ring hi T'wan — Koemĕskaris Banjoehangi — rawoeh (4) manabdabang rĕko — Hidå Ngoerah kapisisip — m'wah k'lijang p'tang ḑiri — *Madé Goelijang* wastanhipoen — *hi Dadé* — *hi Kamasan* — *Hidå Kalèr* Kajoe Poetih — dadi miloe hiwangé mangabå ragå (5) —

5. Kawoelané mapinoenas — ngiring Hidå kapisisip — tong dadi b'lasang rĕko — manah kawoelané sami — moewoeh mangawé sisip — hi T'wan kalangkoeng bĕndoe — sampoen katoenḑoeng boeḑal (6) — Hidå kawoelané sami — tan kawoewoes pamarggin Hidané boeḑal —

6. Kotjapan dané hi Toewan — Rasidèning Banjoehangi — kari ring poeri hang'rawos — ring Hidå S'ri Narå̊pati — tangarin maloe dini — titijang noe noenas s'radadoe — patjang mangĕdjoek Hidå — nawi Hidå mang'rihinin — mati ngamoek-jatnahin dané hi T'wan (7) —

7. Jèn mangdé t'warå manjanḑang — poenggawané njagå dini — né djani titijang mangĕntos — Hastitèné ka Banj'wangi — sawoer poenggawå sami — kéwalå titijang noe hiḑoep — ngiring patjang nanggoengang — samĕton (8) T'wané dini — jadin rawoeh titijang mangiring mapalpal —

8. Dadi dané lĕbih kènak — hinggih titijang mangkin moelih —
sampoen mangoenggahin hĕdjong — pamargginé sadå g'lis —
tan kotjapan di marggi — rawoeh ring Banjoehangi sampoen —
raris mangĕboeg kawat (9) — matoer manoenas Koemp'ni —
patjang ngĕdjoek né k'rawos alah di Bandjar —

9. Tan kotjap mangkin hi T'wan — Koemĕskaris Banjoehangi —
di Bali kotjapan rĕko — kawoelané t'doen sami —
njagå di margi-margi — ring poerin Hidå sang Praboe —
kalih djĕron hi T'wan — sampoen sami katangarin —
tan kawoewoes tingkah kahoelané jatnå —

10. Kotjapan mangkin ring Bandjar — di sampoené t'kå moelih —
Hidå Ngoerah mapangrawos — ngandikå manahĕn p'lih —
kènkèn paḍå ban djani — tan hoeroengan dadi hawoe —
tan wangdé kabakatang — masi pajoe bakal sisip —
jèn t'wah patoet singnjå dadi pagawènang —

11. M'lah soebå djalan loewas — ka Banj'wangi maloewin —
sing dadi poernajan rĕko — doekan hi T'wané djani —
raris Hidå mamarggi — wèntĕn ngiring limangatoes —
sampoen manintjap halas — lĕmĕng lĕmah kamargginin —
sampoen rawoeh Hidå Ngoerah ring Djambranå —

12. Kanḍĕg ring hi dané Toewan (10) — t'warå kitjèn mangararis —
bané ngalangkar pangrawos — kalih hiringané sami —
nagih miloe kapisisip — hi T'wan Kont'lir tan kajoen —
mangitjèn soerat ipas — raris kaboeḍalang sami —
t'warå kajoen hi T'wan manampi Hidå —

13. Baris paråmangkin boeḍal — Hidå lan hiringan sami —
padjalané sadå sèso — g'lis nampak Bandjar sami —
malih Hidå katangkil (3) — ring k'lijang paḍå rawoeh —
Hidå Ngoerah ngandikå — kènkèn bahan bapå b'li —
soebå loejoe hadjak hitjang masowakå —

14. M'lah soebå djalan tatak — jadin hiḍoep jadin mati —
jadin mapowarå kawon — hĕnjèn djå sĕlsĕlang djani —

soebå ko pagawènin — k'lijangé paḍå matoer —
ki djå malih manjébå — b'tjikan malih hĕntĕlin —
datå roeroeh kanang manoejoehin ragå —

15. Tahĕn titijang hadoh pisan — patjang Koemp'ni (11) mariki —
manahang titijang pangangob — mangdé hi Ratoe noetoetin —
manah T'wan Banjoehangi — k'ni kahoelané matoeg —
ring Hidĕ Hoeroedjoe Moeḍå (2) — kadènang dadi hangobin —
hanak toehoe manindihang kam'wanijan —

16. Hadå matoer manjadjajang — bikasé mahirib hoening —
t'kèning hanak mang'rawos — jadin soerĕdadoe m'riki —
bojå då Radjå Batawi (12) — doekĕ (13) ring Tjokor hi Ratoe —
wantah hoepah-hoepahan — wèntĕn mati masilihin —
kalih sangoenané ngoepah mangadajang —

17. Jan wantah hi T'wan Bĕsar — hané hagoeng di Batawi —
bojå hi Ratoe mangantos — matoelak rawoeh mariki —
bojå kantos haw'ngi — sampoen hi Ratoe kahĕdjoek —
wantah hantĕg-hantĕgan — kajoen T'wan Banjoewangi —
tan kawoewoes di Bandjar mararawosan —

18. Ring B'lèlèng (14) mangkin kotjapan — sampoen sami hati-hati —
mak'djang paḍå manindjo — sing arĕmĕng kap'ḍasin —
kadènang kapal hapi — masih tondèn hadå rawoeh —
sampoen sami tjoemaḍang — ponḍok sami kakarijanin —
ring Tamoekoes koeli paḍĕ matjawisan —

19. P'tané saling paliwat — padå lijoe mamojanin —
t'kå soerĕdadoe rĕko — ngalih Hidå Madé Rahi —
paḍå salèng djahilin — bĕlogé paḍå kapoenḍoet —
t'warå nawang pangrawos — kéwalå pĕntèsin moenji —
sagèt rawoeh kapalé masaliwĕran —

20. Mak'djang paḍå manondå — kapal hagĕng kapal halit —
ka lab'wan Boelèlèng ngodjog — rawoehhé malaboeh sami —

paḍå ngabå Koemp'ni (11) — kapal hapi p'tang boengkoel —
séwos kapal parèman (15) — karoewis (15) paḍå njarĕngin —
sampoen toehoen Majorré sarĕng Koemĕndam —

21. S'rĕdadoené katoehoenang — kadjak ka Boelèlèng sami —
soewé hirikå ngarawos — marahang bakal mak'mit —
lèné manjagå poeri — kantorré (15) kadjagå sampoen —
koeli sami kaprèkså — badjoennjané katanḍahin —
pang ḍå saroe di djalannjané madoekan —

22. Koeli sami mang'rihinang — maḍahĕt paḍå ngambahin —
di Tamoekoes djagi ngantos — t'warå bani mangiwangin —
nahĕn ḍéwèknjå sisip — tilar ring pamĕkĕlhipoen —
to kranå kaparèntah — kapit'hĕr dadi koeli (16) —
tan kawoewoes kotjapan dané hi T'wan —

23. S'rĕdadoe sampoen mamarggå — paḍå ngoenggahin banawi —
tĕlas agagawan rĕko — rawing Toewan Banjoehangi —
miwah S'ri Narå-pati — sampoen moenggah ka parawoe —
mahiringan poenggawå — wawilangan p'tang diri —
patjang koetoes mangiring kajoen hi T'wan —

24. Sampoen t'las ami moenggah — mangaboet manggar hag'lis —
palajaré sadå halon — mararondanan di marggi —
paḍå malajar minggir — sampoen ampĕkin Tamoekoes —
paḍå njoedjoer ka lab'wan — paḍå manjoegdjoegin sami —
paḍå wĕroeh ngélingin palab'wan kapal —

25. Sampoen wèntĕn ḍawoeh limå (17) — kapalé malaboeh sami —
kotjapan Hidå Sang Naṭå — sampoen tĕdoenang pangiring —
toer ka patjinan (18) mangkin — s'rĕdadoené raris t'doen —
Hoepsir miwah Koemendam — Major Rasidèn Banj'wangi —
paḍå ladjoe mang'raris ka pasanggrahan —

26. Tan kotjapan w'ngi poenikå — bèndjang wèntĕn ḍawoeh kalih (17) —
rawoeh poetoesan Då Ngoerah — ngandikajang ngajoeh mangkin —

ngandikajang noenas hoerip — mangabå hatoeran lijoe —
sampi tjèlèng lan hajam — bèbèk b'ras koehoed tasik —
patjang katoer ring T'wan Major jèn kènak —

27. Mangabanin *hi Kamasan* — patjang matoer noenas hoerip —
sampoen katoer ring hi T'wan — Rasidèn ring Banjoehangi —
doekan dané tan sipi — kahatoerin sarwå lijoe —
Major miwah Koemĕndam — Lit'nan soerĕdadoe sami —
toer mang'rĕboet néné madan hi Kamasan —

28. Timpalnjané manoenasang — mangdé hipoen wangdé sisip —
talĕr hi Toewan tan hitjå — lawoet kahoenggahang g'lis —
ka kapal hapi Koemp'ni (11) — madan hi Baromo hagoeng —
tan kotjap hi Kamasan — kotjap timpalnjané sami —
toer katoendoeng katoelakang ring hi T'wan —

29. Raris boedal mangènggalang — malahib saling ng'lang-
koengin —
hadå mangoetang gagawan — hadå malahibang sampi —
hadå noe ditoe ng'ling — hadinnjå bahané kĕdjoek —
hadå b'win malipĕtan — ngampĕgang limå nggoeliling —
toer ngadoepoeng patihantĕp ngoengsi boedal —

30. Kotjapan né noe kakoetang — koehoednjané pagoeliling —
s'radadoené padå kènak — mak'djang padĕ ng'randahin —
kotjapan hi T'wan mangkin — Rasidèn Major mangoetoes —
poenggawå patjang ka Bandjar — nĕtĕg Hidå Madé Rahi —
mangdé kajoen Hidå manjĕrahang ragå —

31. Hoetoesan sampoen mamarggi — mangawanin p'tang diri —
padjalané sadå hèntjol — tan tjaritanĕn di marggi —
kotjap di Bandjar mangkin — panangkilan bĕbĕt sampoen —
padå k'lik'lijang — hané k'rawosan sisip —
kagèt rawoeh hoetoesan dané hi T'wan —

32. Raris padå matoer bangg'ras — titijang kahoetoes m'riki —
ring dané hi T'wan rĕko — kalih ring Hidå N'rĕpati —
jèn kènak Ratoe mangkin — sĕrahang ragané sampoen —

rahi (19) miwah k'lijang — sané karawosan sisip —
mangdé bajoe nagarå miwah kahoelå —

33. Jan Ratoe mangdé tan kènak — hi T'wan talĕr m'rĕgili —
bèndjang hitjå Ratoe ngantos — hingan wahoe ḍawoeh kalih —
hi T'wan djagi m'riki — mahiringan soerĕdadoe —
patjang mangĕdjoek Hidå — k'lijang miwah hi rahi —
patjang katoer ring Toewan Goeprĕnoel Djèndral —

34. Sawoer Hidå t'warå pandjang — hitjang noe makĕnĕh djani —
hitjang noe nartṭå-narṭajang — t'kèn kahoelané sami —
k'må soebå bapå moelih — hatoerang dj'wå kèto maloe —
boekå moenji né boesan — hoetoesané matoer pamit —
boeḍal sampoen tan katjaritå ring marggå —

35. Kotjapan Då Madé Ngoerah — kari ring poeri katangkil —
hoetoesan Hidané praptå — matoer njahoep tjokor ng'ling —
Ratoe poenapi mangkin — hi Kamasan hipoen kĕdjoek —
sampoen moenggah ka kapal — mangkin titijang noenas pamit —
jèn tan rĕmoek kahoelan Hidå hi Ngoerah —

36. Hidå hi Ngoerah ngandikå — bapå b'li haḍi sami —
m'lah soebå hitjang s'rahang — mangdé nagarané b'tjik —
miwah pandjaké dini — hanak bapå paḍå lijoe —
pédalĕm kidjå-kidjå — patiloeploep patik'lid —
jèn t'wah patoet bahan bapå mangĕnĕhang —

37. Harin Hidå m'wang k'lijang — mahatoer paḍå mandjĕrit —
mangoedå tani sapalå — hitjan hi Ratoe né mangkin —
titijang k'ranå poeniki — (ng'rana)jang (20) roesak i Ratoe —
jèn titijang mangatoerang — ring hi T'wan Ratoe mangkin —
lĕbih latjoer hanaké ng'njahang titijang —

38. Hinggih Ratoe sampoen pisan — patjang kajoen managingin —
samanah-manah hi T'wan — jèn titijang kari mahoerip —
m'wah kahoelané sami — soekå paḍå patjang lĕboer

papoetjoek dadi bélå — matinḍih Hidå hiriki —
pang ḍå latjoer hi T'wan m'riki majoeḍå —

39. Sanggoep magĕḍé-gĕḍènan — paḍå pasaling tinḍihin
Hidå Ngoerah mangandikå — h'nah lamoen kèto djani —
k'må ké paḍå moelih — harahin pandjaké maloe —
hènggalang manĕbĕngang — koelkoelang boeloesang djani —
hapan maloe soebå hijå masĕmajå —

40. K'lijang miwah Satrijå (21) — pamit boeḍal paḍĕ g'lis —
paḍå ngarahin kahoelå — makoelkoelan paḍå gati —
kahoelané t'doen sami — ngawå toembak ngabå toeloep —
gagiṭik lan galanggang — paḍå mat'bĕngan sami —
kadi haroes nĕbĕngin linggih Då Ngoerah —

41. Tan kotjapan jå ring Bandjar — tingkah kahoelané sami —
kotjap hoetoesané rĕko — sampoen rawoeh matoer sami —
ring Toehan Banjoewangi — pangandikan Hidå sampoen —
hi T'wan hitjå ngantos — kalih Hidå S'ri Boepati —
tan kawoewoes tingkahé di pasanggrahan —

42. Kotjapan malih ring Bandjar — loehloehnjané raroed sami —
paḍå jå mangoengsi koebon — hadå malahibang sokasi —
hadå mananĕm pipis — hadå malahib ka goenoeng —
hadå maboedi p'djah — ngiring Hidå Madé Rahi —
hané takoet man'dĕrĕk di palaroedan —

43. Tan kotjapan mangkin ring Bandjar — ng'laroedang g'lah sami —
kotjap bèndjangané rĕko — wèntĕn wahoe ḍawoeh kalih —
s'rĕdadoené mangkat sami — Koemĕndam Major tan kantoen —
kalih Hidå sang Naṭå — tan katjaritå ring marggi —
tampĕk sampoen dèså né mangkin ring Bandjar —

44. Moesoeh lijoe paḍå ngĕnah — s'rĕdadoené raris mĕḍil —
mabrijoek hapondjok-pondjok — marijĕm sami mamoenji —
kahoelå Bandjar ngili — sing djalan-djalan mangĕngsoeb —

paḍå ngalih halingan — takoet kakĕnahin mimis —
hasing pĕsoe maboedi ngamoek raris p'djah —

45. S'rĕdadoené ngamarajang — boedinjå nĕsĕkang malih —
kotjapan wèntĕn gagatot — babĕtjik Bandjarré ngoeni —
t'warå ng'lingoewang pati — hirikå joeḍané mamoek —
paḍå pasalèng gorok — hadå noembak hadå mĕḍil —
hadå ngĕloet hadå njĕmpal ban kaléwang —

46. Bangké né lijoe masasah — bangké Djawå bangké Bali —
b'ḍilé kari ngaropod — mangoedjanin bahan mimis —
kahoelå Bandjar sami — malahib paḍå ngadoepoeng —
paḍå ngoengsi milidan — bas tong njanḍang kab'ḍilin —
sampoen soehoeng tĕpin dèsané di Bandjar —

47. Kajoen Major mang'rantĕkang — koeliné (16) g'lis malahib —
gagawané koetang rĕko — mahoesoengan sagoeliling —
pangiring (22) Bali sami — mĕlahib paḍå ngaroedoeg —
hadå njĕboerin sowan — hadå lèn manoehoek padi —
hadå latjoer makakĕdjĕkdjĕk timpalå —

48. Né mahan malahib lasijå — ngalawoet ngarobok pasih —
lèn hadå ngatimĕl sampan — mangoemad jå makĕrĕngin —
b'win tong dadi g'lèmèkin — lahoet kapantĕg ban ḍajoeng —
ngapèkpèk lantas nĕmah — kéné ko hawaké p'lih —
hadå rawoeh mararijan djabaning poerå —

49. Hadå né soebå ngaliwat — mangangsĕh-hangsĕh ngoediding —
pasanggrahané kahodjog — moelijan mangoebĕt kori —
b'win tong dadi takonin — hangkijan hipoené noehoes —
hadå t'kå di djalan — malipĕtan toer kabilbil —
tan kawoewoes tingkah né ngalahoet boeḍal —

50. Kotjap né noe di pajoeḍan — pradjoerit Djawå né sami —
makilĕsan ngoengsi hĕnggon — tong dadi majoeḍå mangkin —
ban t'warå då ngajahin — pangèntĕrnjané mawoewoes —
djalan soebå malipĕtan — manijan b'win wawanin —
b'win gĕboeg loepoet hijå tani kalah —

51. Paḍa sampoen kaḍoedalang — somprèt kanggon ngawangsitin —
sagĕrĕhan makilĕsan — sagagawan tĕlas sami —
tan kotjapan di marggi — rawoeh di ponḍokanhipoen —
sampoen matoetoer-toetoeran — tingkah joeḍané hi toeni —
tan kawoewoes pang'rawos di pasanggrahan —

52. Kotjapan mangkin ring Bandjar — di sampoené kakalahin —
bahan s'radadoené rĕko — p'soe jå djani padingkrik —
pasĕlijab paḍå ng'ling — ngalih bangkèn njamanhipoen —
hadå ngodjog ka toekad — lèn hadå manjabsab padi —
hapan ditoe hi toeni mahan majoeḍå —

53. Lajon bangké (23) kak'nihang — lanang histri mapasihin —
mamarggi Ratoe ḍoemoenan — titijang tan wangdé ngĕmasin —
pag'loer paḍå ng'ling — Hidå Hagoeng ngitjèn kampoeh (24) —
sami jan kab'tjikang — sampoen sami kabrĕsihin —
tan kawoewoes tingkahé ngabå ka s'må —

54. Kotjap né mapaponḍokan — p'tané saling sahoetin —
ngorahang mabahan gorok — di toekadé saling sabit —
hadå ngakoe ngĕngkĕbin — di padiné njisi kawoeh —
hadå ngakoe manjarah — b'ḍil s'radadoe né mati —
tan kawoewoes p'tané magagondjokan —

55. Kotjapan malih bèndjangan — hi T'wan djagi ngawawanin —
mag'boeg ka Bandjar rĕko — sampoen jå makiré sami —
raris nawoehin koeli — katoendèn manĕgĕn tanḍoe —
malih ngĕdĕng karètå — marijĕm madaging mimis —
raris matoer soroh koeliné makĕdjang —

56. Titijang matoer minḍah pisan — ring T'wan manados koeli —
hantoekan T'wané rĕko — mamoesoeh kahoelå Bali —
tan kèling titijang mangkin — santoekan titijangé patoeh —
jadin titijang matanḍå — talĕr titijang kab'ḍilin —
ban s'radadoe kaṭah timpal titijang k'nå —

57. Pisan moesoeh ngamatijang — tan wèntĕn ké titijang w'di —

patjang ngiring T'wan rĕko — magĕboeg ka Bandjar malih —
jèn Toewan hitjå mangkin — wèntĕnang titijang papoetjoek —
jadijan kalĕbonang — ng'rĕrĕh né k'rawos sisip —
k'ni doeroes baktin titijang ring hi T'wan —

58. Dèning k'rawos kapatoetang — sahatoer koeliné sami —
malih ngawèntĕnang ng'rawos — djagi mantoek(a) Banjoe-hangi —
matoer manoenas koeli — mangdènjå joeḍané doeroes —
ring dané T'wan Bĕsar — hané Hagĕng di Batawi —
tan kawoewoes pamarggin T'wané boeḍal —

59. Kotjap Hidå Madé Ngoerah — limbak pang'rawosé mangkin —
goenoengé (25) kaḍakĕp rĕko — miwah kahoelå Dèn-Tjarik —
sampoen paḍå mangiring — ka Bandjar mangkin makoekoeh —
kadoengå paḍå hiwang — dadi bani kèn Koemp'ni —
ban kawoewoes s'radadoe hoepah-hoepahan —

60. Malih wèntĕn kadanajan — ring Hidå S'ri Narå pati (26) —
boekå t'warå mad'wé rawos — dadi Hidå ngamargginin —
t'warå paḍå nahĕn p'lih — ninḍihin hanak ngalaloe —
nakoetin koenang-koenang — hapiné dadi baninin —
sampoen katoer ring Hidå S'ri Narå-pati —

61. Kalih katoer ring hi T'wan — goenoengé sami mabalik —
rawoeh ka Dèn Tjarik rĕko — ngiring Hidå Madé Rahi —
sampoen paḍå (kĕ)gaḍènin — hi T'wan kalangkoeng bĕndoe —
kaling wahoe hamboel to — kadoeng t'lahan mabalik —
sadawoeh 'njdjoeng (27) t'warå hirå takoet ng'lawan —

62. Raris mangkin kaloegrahang — koebonnjané karandahin —
n'roegtoegin njarahin rĕko — g'lah Bandjar m'wang Dèn Tjarik —
Bali Boegisé sami — moelå ngagĕn hoeling maloe —
maboedi madjadjarah — lĕmĕng w'ngi kalampahin —
sampoen gĕmpoeng karinnjané katoendjĕlan —

63. Kotjapan mangkin ring Bandjar — lĕmĕng lĕmah kab'ḍilin —

mimisé ngĕliwat pondok — hoeli di kapal Koemp'ni —
kéwĕh Bandjaré sami — mangingsirang tongos raroed —
hadå t'warå makahad — k'ni jå b'lahan mimis —
pakaboesoet magingsir saling paliwat —

64. Kotjapan mangkin hi T'wan — sampoen dané mad'wé koeli —
tigang ngatoes sarĕng mandor — ring Soerabajå Banj'hangi —
wèntĕn pang'rawos malih — Rasidèn miwah sang Praboe —
ngandikå ring poenggawå — manjarĕngin hi koemp'ni —
patjang ngĕdjoek sané karawosan salah —

65. Sampoen sami kadawoehan — poenggawå mantjå pragoesti —
magĕboeg ka Bandjar rĕko — k'ni wèntĕn mangiboelin —
hanging tan s'karing djĕrih — hi T'wan mangalih bantoe —
maring paråpoenggawå — kajoen dané mangalihin —
hapan katoer Hidå maholèsolèsan —

66. Kahoelå sampoen karahin — sagĕrĕhan t'doen mangkin —
padjalané sango-sango — djĕdjĕhnjané tidong gigis —
ban bikas mangènakin — baninnjané bahan takoet —
hirib manjadijajang — hanging ng'lawanlawanin —
m'wang s'radadoe pamarggìné mang'rihinang —

67. Bali sampoen kitjèn tandå — hantoek bandérå Koemp'ni —
dèning malijanan tongos — marggin pradjoerité (28) sami —
dèning padå ngarĕpin — Bali wèntĕn hoèli kawoeh —
hi T'wan (28) hoeli kangin — sampoen mahoebajå sami —
hasing rawoeh di Bandjar matatoendjĕlan —

68. Doemarå nampĕkin dèså — Bali Boelèlèngé sami —
maroempijoek-roempijoek njongkok — p'loehnjané pakoe-
ritis —
b'win tong dadi kahoekin — hènggalan soerijakan moesoeh —
lawoet jå mangĕntjotang — bangoen madjibras malahib —
pakaboesoet padå manjoeroeng goestinjå —

69. Bandjarré padå ngalokang — hapå halih hibå mahi —
tidong ditoe maloe nongos — mangoedå hibå malahib —
tondèn kahi ngĕnĕmin — hènggalang hibå ngadoepoeng —

ngoedâ ngoetang takilan — hapâ hamah hibâ djani —
tan kalingoe moenjin hanaké di Bandjar —

70. Soemingkin jâ mangangsĕhang — malahib saling langkoeng-
in —
paḍâ mangaliwat ponḍok — palahibé paḍâ paling —
t'warâ nĕpoekin marggi — dadi goenoengé katoehoet —
hadâ manjoesoep halas — hadâ malahib masisi —
hadâ bingoeng sagèt hoemahnjané liwat —

71. Kotjapan pradjoerit Djawâ — pagĕhnjané né tan sipi —
babikasan mirib b'log — kamoek t'warâ hangan gingsir —
kalih kapalahibin — ban Bali né hoeli kawoeh —
hadâ pagĕh manongos — hanging bani mangĕdjohin —
jèn jâ kamoek tan hoeroeng masih madagal —

72. Wèntĕn sampoen manjatijang — ring pradjoerit hi Koemp'ni —
dèning kapĕgokang rĕko — hantoek poenggawané sami —
sampoen dané ngilĕsin — ngoengsi ponḍok pagaroedoeg —
tan kawoewoes hi T'wan — di Bandjar kotjapan malih —
boewin p'soe galaknjané manggĕḍènang —

73. Bané t'warâ dâ njiḍajang — s'radadoe miwah wang Bali —
masih Hidâ mangarawos — patjang Hidâ ngarihinin —
jadin t'warâ ḍoehoenin — tan prawangdé bakal hoehoeg —
pang pĕsan paḍâ roesak — poeriné (29) djalan toendjĕlin —
lĕbih k'boes pandjaké dini di Bandjar —

74. Lĕmah w'ngi kahantjaran — ring bahitâ kab'ḍilin —
horahin mak'djang kèto — p'tĕngé bakal djalanin —
pandjak sampoen tjoemawis — patjang pamargginé ng'goe-
noeng —
sampoen wèntĕn djadjawan — hadâ mahatoer pakéling —
hinggih Ratoe titijang wantah maminḍajang —

75. Lamoen kajoen hiring titijang — hiriki pisan tinḍihin —
mangoedâ sih patihĕntjol — goemin hanaké mélanin —
jadin kawoelâ sami — tan wèntĕn titijang mangoegoe —

hantoek maninggal hoemah — koerĕnannjané hiriki —
namping moesoeh dajanin hipoen kadjarah —

76. Hidå hi Ngoerah ngandikå — bĕnĕh kèto bapå b'li —
dini djalan mati rĕko — goemin g'lahé bélanin —
kĕdjahå boewin halih — tan oeroengan patjang lampoes —
mangĕlah panak somah — hapang hijå manĕpoekin —
sawoer manoek titijang wantah sahiringå —

77. Kotjapan dané hi T'wan — malih dané ngawawanin —
tĕlasan di pondok-pondok — rawing né manjagå poeri —
sampoen dané mamarggi — ka Bandjar mangkin magĕboeg —
dadi t'warå njidajang — néné karawosan sisip —
mati lijoe pandjaké djani di Bandjar —

78. Katjingak hantoek hi T'wan — dadi dané mangilĕsin —
malih dané ngoengsi pondok — karawos ragané sisip —
hantoek Radjå Batawi — kahoelané lijoe gĕmpoeng —
bané wèntĕn parèntah — t'warå kitjèn makĕrasin —
dadi h'noe kajoen danéné santoså —

79. Major Koemĕndam ngéwĕhang — lan Rasidèn Banjoewangi —
ping tigå kagĕboeg rĕko — masih h'noe katindihin —
dané karawos sisip — masih t'warå hĕnjak ngajoeh —
Hidå miwah k'lijang — dadi noenas makĕrasin —
mangdé gĕmpoeng kahoelå miwah nagarå —

80. Sampoen matoer mapinoenas — mangdé wèntĕn Konèl (30) prapti —
kalih s'radadoe pangĕntos — g'lis rawoehang nampak Bali —
sampoen ja kadawoehin — Konèl miwah soeradadoe —
sampoen padå mamarggå — rawoeh di Tamoekoes Bali —
lawoet oehoen sami soeradadoe mĕndak.

81. S'kat Goestinjané tĕkå — galaké boekå kĕlĕgin —
nanging mirib sango-sango — makadi Koemĕndam Hoepsir —
dadi kadi papiring — mirib karawosan takoet —
tondèn hadå parèntah — dadi dané ngarawoehin —
jèn njå maloe kaloegrå mèh soebå kalah —

82. Dadi T'wan Major njoengkan — di sampoen Konèl haprapti —
djĕngah ring ragå karawos — ban danéné mangagĕngin —
maloe kapisarahin — parèntah hi soeradadoe —
tondèn hadå njiḍajang — dadi dané kagĕntosin —
tan kawoewoes di sampoen danéné boeḍal —

83. T'wan Konèl mangandikå — t'kèn pradjoerité sami —
tjawisang b'kĕlé rĕko — barangé paḍå priksahin —
p'nèkang ka kapal hapi — né mani nirå magĕboeg —
t'warå b'win malipĕtan — pĕtĕng lĕmah kamargginin —
tĕkĕd ditoe di Bandjar mapaponḍokan —

84. Sampoen sami matjawisan — barang sami katĕlahin —
koenggahang ka kapal rĕko — kotjap bèndjangané malih —
s'radadoené tjoemawis — pas'mĕngan kari roepoet —
kapal sami malajah — moewat barangnjané sami —
toer malaboeh d'lodé hané ḍi Bandjar —

85. Kahoelå sami ring Bandjar — paḍå kagijat ngiwasin —
kapalé masalin tongos — mirib djani kapĕnèkin —
hènggalang mamèbèrin — hapang ḍå g'lis matjoenḍoek —
pang bahan mangrihinang — hawak bakal mangĕngkĕbin —
paḍå gisoe paḍå noehoenin tĕlabah —

86. Tan kotjap mangkin ring Bandjar — di sampoené mangĕngkĕbin —
kotjap koemp'niné rĕko — sampoen sami ngamaranin —
ngambahin ring Dèn Tjarik — ring pinggir dèsané sampoen —
paḍå mababĕḍilan — mangoedjanin bahan mimis —
dadi gijoer soroh goenoeng pangoelahan —

87. Paḍå magĕdi ngènggalang — malahib mangoengsi moelih —
né kab'lĕt ditoe nongos — tong hadå hambah malahib —
b'ḍilé koemaritig — sing bangoen ngĕmasin lĕboer —
poenggawå mawangoenan — soekat mabaliké mangkin —
lĕbih loetjoe dadi h'njak mangiringang (31) —

88. Jèn ban bikas mirib iså — tjotjoknjané tidong gigis —

tondèn maugĕlah pĕmoepon — hènggalan ngĕmasin mati —
pandjaknjanĕ mamahid — ngisidang ng'liwatang pangkoeng —
t'lasan paḍâ boengkah — Dèn Tjariké kasoehoengin —
soebâ kahoeg ban koemp'ni katoendjĕlan —

89. Bandjar-Moendoeké katoengkap — t'warâ hadâ manawĕngin —
b'ḍilé masih ngaropod — pradjoerit Bandjarré ngoeni —
bani batĕk nimpoegin — s'lat tèmbok bahan hĕloe —
kawalĕs ban sinapang — marijĕm kanggon ngĕntjoerin —
pakaboesoet malahib pati-taroembag —

90. Hadâ malih galâ-galâ — sané kasoeb parâdjoerit —
pangèntĕr Bandjarré rĕko — makakalih nanḍangkanin —
paḍâ t'warâ mintoelin — dadi nahĕn ragâ latjoer —
matjiri bakal hoesak — pandjak paḍâ malahibin —
pakaboesoet ngoengsi ngalih koerĕnannjâ —

91. Kotjap Hidâ Njoman Ngoerah (19) — sampoen Hidâ nanḍangkanin —
matoer ring rakané sèso — hangkihan Hidané n'dihis —
b'li marggi ké mĕdalin — moesoeh b'li sampoen rawoeh —
titijang noenas maminḍah — titijang njĕboerin bĕdangin —
jèn njâ rawoeh b'li sédâ di bantjingah —

92. Hidâ Ngoerah mangandikâ — b'li manoehoetang haḍi —
rahiné ngĕloes panganggo — tan pagawé mamaripih —
hawaké nanḍangkanin — mapamit mamarggi sampoen —
Hidâ ng'lampoesang ragâ — djĕngahé mananḍangkanin —
jadin hiḍoep masâboehoeng manarakâ —

93. S'radadoené manĕsĕkang — dangin pasaré kagisi —
paḍâ manjagâ lalompong — sing pĕsoe ngĕmasin mati —
batoe hanggon impoegin — Hidâ Njoman Ngoerah ngamoek —
miringan samĕtonan — rangsĕng Hidané njarĕngin —
toer kasamboet lajon Hidané ring marggâ —

94. Hadâ matoer ring Dâ Ngoerah — Hidâ Njoman mangemasin —

dadi nangis toer makahon — rahin Hidané kahoengsi —
jèn kajoen Hidâ sami — patjang katoerin manjoehoed —
sami matoer mamindah — titijang takoet ngiring mati —
bané lijoe hanak Hidâ tjingak titijang —

95. Lanang histri mapinoenas — ngawangdéjang njoedoek rabi —
raris katoerin mangĕntos — dèsané djalan kalahin —
jadin hi Njoman mati — soebâ jâ miringan lijoe —
Brahmanâ m'wang kahoelâ — dadi Hidâ ngalinggihin —
né manoetoeg lanang histri karob'lah —

96. Kotjapan mangkin hi T'wan — sampoen dané ngahoeg poeri —
karoeboeh katoendjĕl rĕko — bangké lijoe kataboenin —
pandjaké ngajoeh sami — ring Hidâ Hanaké Hagoeng —
kalih ring T'wan Bĕsar — Rasidèning Banjoehangi —
ngitjèn sampoerâ m'wang Hidâ S'ri Nalèndrâ —

97. Kotjapan mangkin Dâ Ngoerah — sampoen Hidâ ng'liwat boekit —
tĕpin Tabanané kodjog — sing koengsi t'warâ dâ nampi —
sampoen matoelak malih — t'pin goenoengé kadoeloeh —
lĕmah w'ngi madjalan — mangoengsi nagarâ Mang'wi —
sampoen rahoeh prahistriné di Dèn-Kaj'wâ —

98. Boelèlèngngé djani kotjapan — kĕndĕlnjané tidong gigis —
ban Bandjarré kalah rĕko — né kadj'rihin mortâ mati —
lawoet mĕsoewang bani — paḍâ loewas mararoesoeh —
hadâ mangokoh bangbang — hadâ manjarahin sampi —
sampoen gĕmpoeng dèsané mangkin di Bandjar —

99. Sami kahitjèn parèntah — ng'roeroeh Hidâ Madé Rahi —
ka djabâ koetâ karawos — pamarggıné Hidâ sami —
Kont'lir (10) sampoen mamarggi — ring Djambranâ mangaroeroeh —
kajoen dané maliwat — Mangoewiné kamaloewin —
jèn jâ tĕpoek pangandikajang mamastâ —

100. Nagarâ sami kajatnahin — njagâ Hidâ Madé Rahi —
miwah k'lijangé rĕko — sané karawosan sisip —
sampoen kasoesoep sami — rawoeh nagarâ Dèn-Kajoe —
ditoe sami katjandak — hanging sami histri-histri —
hané kakoeng hĕnoe dadi koetoen halas —

101. Koelâ (32) Mang'wi ng'roeroeh Hidâ — sampoen kak'nijang sami —
katoer ring hi T'wan rĕko — raris katoelakang g'lis —
sami jâ lanang histri — sampoen di Boelèlèng rawoeh —
toer koenggahang ka kapal — sané karawosan sisip —
sané doeroeng kak'nijang Madé Goelijang (33) —

102. Kotjapan mangkin hi T'wan — Koemĕskaris Banjoewangi —
mantoek mangatoerang rĕko — ring dané Radjâ Batawi —
hantoek Hidané k'ni — pamalĕsé sampoen rawoeh —
marèntah kaboeḍalang — koemp'niné né di Bali —
tan kawoewoes Konèl s'radadoené boeḍal.

AANTEEKENINGEN.

---

(1) *hi Toewan*, hier de Resident van Baujoewangi, tevens Kommissaris voor de zaken van Bali en Lombok.

(2) *Hidå*, nl. *Hidå K'toet Hanom*, in vs. 15 *Hoeroedjoe Moedå* genoemd, het distrikthoofd van Bandjar, tegen wien de bevolking in opstand was.

(3) *Hidå Madé Rahi*, het hoofd van den opstand, wiens voorvaderen met den titel van *Hanaké Hagoeng* over Bandjar geregeerd hebben; waarom dan ook zijn huis in dit gedicht *poeri* genoemd, en hem het predikaat *Ngoerah* wordt toegekend.

(4) *rawoeh*, wel te verstaan, naar de hoofdplaats van Boelèlèng, waar de radja zoowel als de Adsistent-Resident verblijf houdt.

(5) *Hidå Kalèr*, van de dèså *Kajoe-poetih*, die geen rang bekleedde en daarom *mangabå ragå* is.

(6) *boedal*. Hidå Madé Rahi was met gevolg eveneens naar Boelèlèng gekomen, maar weigerde daar zich aan de hem voorgelegde voorwaarden te onderwerpen.

(7) *hi T'wan*, de Ads. Resident van Boelèlèng.

(8) *samĕton*. Ook in 't oog van de Balineezen zijn alle Europeanen *broeders*.

(9) *kawat*, bedoelt den telegraaf.

(10) *T'wan*, de Kontroleur van Djambranå.

(11) *koemp'ni* = legerafdeeling, terwijl elders met *Koemp'ni* het Nederl. Ind. Gouvernement bedoeld is.

(12) *Radjå Batawi*, elders *Goeprĕnoel Djèndral*, voor *Gouverneur-Generaal*.

(13) *doekĕ*. In dit gedicht wordt de *å* vaak door *ĕ* vervangen, wat we echter niet overal hebben overgenomen. (Zie de Spraakkunst).

(14) *B'lèlèng*. Zie (4).

(15) *parèman*, *karoewis* en *kantor*, van 't Hollandsche *vrijman*, *kruis*(boot) en *kantoor*.

(16) *koeli* = de bewoners van de afdeelingen *Bandjar-Djawå* en *Sangsit*, die eveneens in opstand waren tegen hunne respektieve hoofden, en daarom veroordeeld werden om koeliedienst te doen.

(17) *dawoeh limå* enz. De dag bij de Balineezen begint des morgens 6 uur, terwijl de lengte hunner uren (dawoeh) gelijk is aan 1½ uur bij ons; zoodat *dawoeh limå* tusschen 12 en 1½ namiddag valt.

(18) *patjinan*, de *chineesche* wijk te *Tamoekoes.*

(19) *rahi*, de jongere broeder van Hidå Madé Rahi, genaamd *Hidå Njoman Kadjĕng* of *Hidå Njoman Ngoerah.*

(20) *rajang*, zaamgetrokken van *ng'ranajang.*

(21) *Satrijå*, leden van de tweede kaste.

(22) *pangiring*, de hulptroepen van Boelèlèng onder aanvoering van den Vorst.

(23) *Lajon bangké.* Zie over H. en L. taal de Spraakkunst.

(24) *kampoeh* moet zijn *kampoeh poetih*, waarin de lijken gewikkeld worden.

(25) *goenoengé*, waarmede bedoeld worden de bewoners van de bergdèsa's in den omtrek van Bandjar.

(26) *S'ri Narå-pati* of *S'ri Nalèndrå*, de vorst van Boelèlèng, van wien gezegd wordt, dat hij dezen bergbewoners veel gunsten bewezen heeft, waarvoor hij nu met ondank beloond wordt.

(27) *'njdjoeng*, waaronder moet verstaan worden de *tandjoeng-Sangijang* op de westkust van Bali.

(28) *hi T'wan* nl. de Europeesche soldaten.

(29) *poeriné*, enz. Het plan der Bandjareezen was om in alle stilte naar Boelèlèng te gaan, aldaar de onbewaakte poeri te verwoesten en zoo den vijand uit de buurt van Bandjar te verjagen.

(30) *Konèl* (de Brabant).

(31) De Bandjareezen stellen in allerijl iemand tot hoofd aan, die weinig voor zijne taak geschikt blijkt, en die dan ook reeds gesneuveld is, vóór dat hij nog eenig voordeel van zijn ambt genoten heeft.

(32) *Koelå* voor *kahoelå.*

(33) *Madé Goelijang.* Zie Proza XIX.

INHOUD.

